Költők és írók

Arany János

Írta Szinnyei Ferencz

Franklin-Társulat Budapest

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLETRAJZOK A KÖLTÉSZET ÉS IRODALOM KÖRÉBŐL

KIADJA A KISFALUDY-TÁRSASÁG

A Kisfaludy-Társaság a Franklin-Társulat áldozatkészségéből a fenti czím alatt életrajzok sorozatát indítja meg.

Fölveszi a sorozatba híres magyar és kül-
s tudatával
yet a művé-
a tett min-
ainkban az
ynyá válik
ibb alakjá-
írt regény-
gírt életrajz
jdonságait s
mint Smiles
hogy nemes
ődeink még
ltal, melyet
l, melyeket
ndók.»
és külföldi
t fogja adni
an. Hisszük,
gát megérti
an és külső
jobbat adni.

sben 2·50 K

Serfőző László könyve

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖRÉBŐL

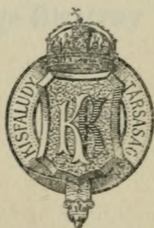
A KISFALUDY-TÁRSASÁG MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

FERENCZI ZOLTÁN

* * *

SZINNYEI FERENCZ: ARANY JÁNOS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

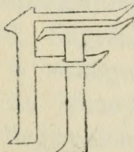
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1909

ARANY JÁNOS

IRTA

SZINNYEI FERENCZ

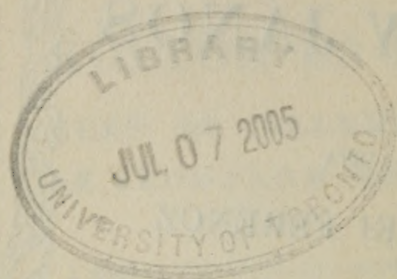

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1909

I.

Arany János Biharmegye szülötte. Az érdekes történelmi múlttal dicsekvő nagy «Biharország» sok jeles íróval ajándékozta meg az országot; itt született többek közt: Pázmány Péter, Kazinczy Ferencz, Szentjóbi Szabó László, Földi János, Csengery Antal, Csató Pál, Pálffy Albert és Szigligeti Ede.

Az Arany-család valószínűleg bihari eredetű s a Toldiak fészkéből, Nagyfaluból származik, bár mások szerint a szilágysági Nagyfaluból szakadtak Biharba. Az bizonyos, hogy már a XVII-ik században Nagyszalontán találjuk az Aranyokat, a kik ugyanebben az időben, 1634-ben nyerték nemes-levelüket I. Rákóczy György fejedelemtől. Nagyszalontát ekkor Bocskai hajdúi lakták, kiket a fejedelem tömegesen nemességre emelt. Ők építették fel újra a Toldiak várát, melynek maradványa a híres «csonka torony» A hajdúk ivadékainak nemességét később nem ismerték el s e miatt óriási pör támadt, melyben az Aranyok is a hajdúk pártján szerepelnek. Később külön, nemes-levelük alapján pörlenek nemességükért, de hiába.

Arany György, költőnk atyja, még folytatja a pört, a mi egyebet nem eredményez, mint azt, hogy a szegény földmíves még szegényebbé lesz. Szerencsére felesége, *Megyeri Sára*, jó gazdasszony, ki a kis gazdaságot rendben tartja. Erre szükség is van, mert családjuk nagy s fentartása elég gondot okoz. Mikor tizedik gyermekük, Arany János 1817 márczius 2-án megszületik, a szülők már elég öregek: az apa majdnem ötven éves, az anya negyvenöt. Gyermekeik közül ekkor már csak Sára, a legidősebb, él, ki maga is férjes asszony s törődött édes anyja helyett kis öcscsét szoptathatja. 1823-ban házuk (Arany szülőháza) leég s helyette már csak igen szegényes házacskát építhetnek. Az öreg szülők, «kik patriárchai kegyességgel ékeskedtek», a sorsnak sok csapása után a vallásban s kis fiok nevelésében kerestek vigasztalást. «A kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha egy trágár szót nem hallott», mondja maga a költő.

Első tanítója az édes apja volt, ki az alig három-négyéves fiúcskát megtanította olvasni s beléoltotta a maga mély vallásosságát és erkölcsi érzékét. Az első könyv, melyet fia kezébe adott, a biblia volt. A kis Jani, kinek testvérei nem voltak s játszótársai sem igen, mindig tisztes öreg szülei körül volt, kik szerető gondossággal kényeztették. Ez a nevelés korán komolylyá és érzékenynyé teszi a «testi dologra vézna és ügyetlen» gyermeket, kinek ez az érzékenysége

kétségkívül gyengébb szervezetében gyökeredzik. Mindennapi tapasztalat, hogy a testileg gyengén fejlett gyermeknek szelleme annál korábban és erősebben fejlődik. Így volt ez a kis Janinál is. Még iskolába sem jár s már tud olvasni, bizonyos olvasottsága is van: ismeri a bibliát, zsoltárokat s a ponyvairodalom egyes termékeit. Emlékezete is fogékony: a biblia és a zsoltárok egyes helyeit könyv nélkül tudja, sőt édes apja, a ki diákos ember volt, a Pater nosterre és a Credora is megtanítja, úgyhogy mikor hatéves korában iskolába kerül, rögtön elsőnek teszik az osztályban s a szalontaiak csodájára járnak a kis tudósnak. Szalontán egy rektor s több altanító vezetése alatt ú. n. partikula volt, mely az elemi iskolán kívül hat gimnaziális osztályból állt.

Itt tanult Arany tíz évig, 1823-tól 1833-ig, mindvégig kitünő sikerrel. Gyengébb társait már korán tanítgatja. Jóformán kezdettől fogva tanítva tanul, a mi önállóságra szoktatja, de sok fejtörésébe és fáradságába is kerül s egyik oka koravénségének. Az bizonyos, hogy haszna is volt belőle, mert részben ennek köszönheti tudásának világosságát és rendszerességét. A tanult dolgok nagy része homályban marad a kis diák előtt, ki legtöbbször gyermekes szórakozottsággal figyel a hallottakra; de Aranynak mindent jól kellett értenie a legkisebb részletekig, mert másképen nem tudta volna a tanultakat társainak világosan megmagyarázni. Tudo-

mányszomja egyre növekszik. Egyetlen mulatsága az olvasás. A mi könyvet csak talál a városban, kölcsönkéri vagy megveszi. Elolvassa Gvadányi *Falusi nótáriusát* és *Rontó Pálját*, Haller *Hármas históriáját*, Decsy *Osmanografiáját*, olvas régi széphistóriákat s ponyvairodalmi terméket tömérdek sokat. A bibliát kétszer, háromszor is elolvassa. Alig kerül az első grammatikai osztályba, már a könyv- és versírót tartja a legnagyobb embernek s a rímeléssel is megpróbálkozik, megénekelve az iskolai élet egyes mozzanatait.

Szalonta és környéke maga is alkalmas volt arra, hogy a gyermek komoly irányban fejlődő lelkét foglalkoztassa. A bihari rónaság, melynek mintegy végpontja Szalonta, megtölti lelkét a magyar Alföld természeti képeivel; a bihari magyarság változatos népéletének jelenetei mélyen emlékezetébe vésődnek s a Szalontához és környékéhez füződő mondák, melyeket édes apja beszél el neki, képzeletét a multak felé vonják. A «kicsi sápadt gyermek» bebarangolja a tájat, vadréczetojást szed a *Szigettó* körül, hova a hajdúk törököket hordtak fogságba, gyakran ül a *Testhalom* tetején, mely alatt annyi török vitéz nyugszik, bejárja a helyet, hol Győry Jakab híres éjjeli harczát vívta, ismeri a *Csonkatorony* történetét, sokat hall a Toldiakról, Szalonta egykori urairól s ősükről, a «híres-neves» Toldi Miklósról. Vára árkainak helyét is megmutatja neki édes apja. Így kelet-

kezik és erősödik a multhoz való vonzalma, mely később annyira jellemzi költészetét.

Felsőbb iskolás korában «már halomra írja verseit» s mint afféle poétát kezdi ismerni a szalontai kis világ, sőt a környék is, a mire nagyon büszke. Tanítói, kik a debreczeni kollégiumból kerültek Szalontára, természetesen Csokonait tűzik eléje mintaképül s Kovács Józsefet, a kit a rímelés mesterének tartanak. Különösen Kovács Pál, egyik rektora, foglalkozik sokat a kis poétával, s bevezeti a magyar költészet ismeretébe. Útmutatása egyoldalú, mert «az akkori irodalom korifeusai Szalontára nézve nem léteztek» s így a tanulékony és lelkes tanítvány a félszázaddal azelőtt divatos irodalmat ismeri meg. Bessenyei Milton-fordítása, Tanárky Tasso-fordítása, Péczely *Henriás*a, Gáti költeménye: *Második Jósef a máramarosi éhségben* (1792), Dugonics regényei bizony elavult dolgok már abban az időben s Arany ezeket olvassa. Nem csoda, hogy mikor az *Aurora* egy kötete s ifj. Péczely József *Lant*ja (anthologia a debreczeni kollégium növendékeinek munkáiból) kezébe kerül, az ezekben olvasott művek stilusa és előadási módja inkább elidegenítő, mint vonzó rá nézve. A nyelvújítás vívmányait nagy mértékben felhasználó akkori költői irány később is idegen maradt előtte s lelke a régies és népi felé vonzotta mindvégig. Íme a környezet s az ifjúkori lelki hatások maradandó nyoma!

A szalontai iskolában németül is tanul s a latin nyelvben annyira halad, hogy az akkori divat szerint latin verseket ír. A klasszikusok közül Horatiust, Ovidiust, Vergiliust, Liviust buzgón olvassa s másokkal is örömmel foglalkozik magánszorgalomból, ha ideje van rá.

Látván, hogy szülőinek még az a kis költség is nagy gondot okoz, melyet taníttatására, könyveire fordítanak, tizennégyéves korában præceptorságért folyamodik, melyet el is nyer. A præceptorok a felsőbb osztályok tanulói voltak, kik az elemi osztályokat tanították s egyéb dolgot is végeztek, pl. a harangozást. Bent laktak az iskolában s rossz tartás mellett alig volt több évi jövedelmük száz váltóforintnál. Arany is beköltözik az iskolába s ott nyomorog præceptor társaival, kiknek nyersebb mulatságait kerüli s ha fárasztó napi munkáját elvégezte, könyveit veszi elő. Önképzésére csak korán reggel és későn este lophat egy kis időt. Milyen nehéz és szomorú élet ez egy tizennégy-tizenötéves gyermeknek! Verőfényes mező helyett poros iskolaszoba, gondtalan játék helyett komoly, fárasztó munka a mindennapi kenyérért. Nem csoda, hogy Arany sohasem volt igazán fiatal.

A præceptorság nem sokat jövedelmezett s mikor 1833-ban elvégzi a szalontai partikula hatéves tanfolyamát, alig van annyia, hogy novemberben a beöltözés költségeit fedezhesse, a debreczeni kollégiumba «subscribálván». Ben-

lakó diák lesz s vagy százötvenedmagával egy teremben hallgatja a tudós professzorok magyarázatait. «Halvány, sovány alakját hosszú tóga fedi, mint gyászlobogó a nyelét.» Sokat nyomorog és koplal, mert szegény szülei nem segíthetik s ő jól tudva ezt, nem is kér tőlük segítséget. «E helyzet iszonyú volt reám nézve. Hány kiússza így a kollégiumot? Nekem nem volt erélyem küzdeni» — írja önéletrajzában. Érzékeny és önérzetes lelke nem bírja el a nyomorúságot s a tehetősbek lenézését; mások könyörületességéből sem akar élni, inkább abbahagyja tanulmányait s az első félév végén, vizsgálatot sem téve, elmegy Kisujszállásra ideiglenes tanítónak, hogy az ott szerzett pénzen tanulmányait folytathassa. Itt időzik az 1834. év márczius végétől 1835 április elejéig. Keményen kell dolgoznia, mint szalontai præceptor korában, de legalább nem nyomorog, kellemes környezetben él s önképzésére elég időt fordíthat. Rektora Török Pál, a későbbi superintendens, szép könyvtárát rendelkezésére bocsátja, melyben kedvére búvárkodhatik. A német nyelvben annyira viszi, hogy Schillert eredetiben olvashatja, elkezd francziául tanulni, megismeri az újabb magyar irodalom termékeit, lefordítja az *Aeneis* néhány énekét.

«Új erővel s buzgalommal, de szinte sovány erszénynyel» tér vissza Debreczenbe, hol megkezdi a második félévet. A kisújszállási pártfogóktól olyan szép ajánló leveleket kap, hogy

a debreczeni tanárok figyelme is feléje fordul s közülük egyik, Erdélyi József, kis leánya tanítását bízza rá, a miért mindennap ebédet kap nála. Ezentúl már nem koplal, a test megkapja a magáét, de a lélek nélkülöz s jobb lét után eped. Diák életét maga beszéli el *Bolond Istók*jának II. énekében.

A kollégium, ez a «taposó malom,» nem elégíti ki, «mindig valami olyanért sóvárog, mit nem tanítnak a tudós tanárok». A tudományért lelkesül, de lelkesedését lehűti a sok pedáns és száraz magyarázat. Lelke a csillagok közt, a végtelenben kalandozik s közellátó szemével hiába erőlködik, hogy a tábláról leolvassa a számtani képleteket. Szeretné megismerni a természetet, de az iskolában csak a kövek és virágok neveit magoltatják vele. A történelemben a korok lelkébe akarna látni, de csak a királyok és csaták lajstromát kapja. Rajong a klasszikusokért, elragadja a műveikben nyilatkozó szellem; de hiába! Kénytelen sivár szóhüvelyezéssel megelégedni. A logikának száraz tételei elrettentik. Inkább érzésére bízza magát s verset ír és íme verse «észtanszerűbb, mint a próza».

Kötelességérzete már ekkor erős. Tanul becsületből, bár kedvetlenül s eminens diák lesz; de ha van egy kis ideje elvégzett dolgai után, melyre «önvád nélkül» szert tehet, olvas mindenfélét, a mi csak keze ügyébe kerül: hírlapot, ponyvát, juhtenyésztésről szóló munkát,

régi vallási vita-iratot, nyelvtant, szótárt, idegen nyelvű könyvet és roppant fáradsággal iparkodik megfejteni a nehéz mondatok értelmét. Szeme romlik, de elméje mind egyre világosodik. «A kötelességnek szúrásitól» menekülve néha a Nagyerdőn bolyong ábrándozva, vagy lakótársaival borozgat s szép diskant hangja belevegyül víg dalaikba. Megpróbálkozik a szoborfaragással, bár fogalma sincs annak rendes módjáról, a festéssel, melyet gyermeksége óta kedvvel gyakorol, majd a zenével. Elpöngeti a gitárt, énekel s megtanulja a hangjegyolvasást. Lelke folyton háborog, valami «czél nélküli czél felé sovárog», de a czél elérésének nem leli útját-módját.

1835-ben megnyilik az új szinház Debreczenben s Arany lesz legbuzgóbb látogatója. Ha pénze nincs, óraszámra «elkuncsorog» Thalia szerény temploma körül; lesi, bámulja a szinészeket és szinésznőket, még volt társait is, a kik a kollégiumból megugorván, «aktorok» lettek. Otthon szaval, énekel, tükör előtt pózol, folyton drámákat olvas és végre elhatározza, hogy szinész lesz. Elhatározása meglepi tanárait, kik a kétségtelen hivatás jelének tekintik, hogy a legjobb diákok egyike csupán a művészet iránti vonzalomból szinész akar lenni s még bátorítják is, különösen egyik öreg tanára, ki Shakespeare tanulmányozását köti lelkére. Csakis így érthetjük meg, hogy az óvatos, kötelességtudó, komoly ifjú ilyen kétes jövővel ke-

csegtető lépésre vetemedik. Erdélyi megengedi, hogy ezentúl is taníthassa leányát s nála ebédelhessen. 1836 február végén (tehát összesen három félévet végezvén a kollégiumban) kikéri eminens bizonyítványát s beáll Fáncsy színtársulatába.

A messziről ragyogónak nézett élet közelről nem bizonyul valami elragadónak: «erdő, terem, kulisszák, kortinák mind lécz, papir, vászon, kötél, *fonák.*» Eleinte a kellékeket kell czipelnie, a színfalak mögött mennydörgést és ágyúszót mímelnie. Nagy shakespeare-i rollék helyett bizony csak apró szerepek jutnak Thalia új papjának. «Egy tanácsos, favágó, inas, második ármás, negyedik paraszt, egy tiszt, udvarnok, pásztorfiú, második orvos, a király második híve,» stb. íme ezek szerepei.

Május elején hirtelen felbomlik a társulat s Arany nem tudja, mit tegyen. Szüleihez térjen-e vissza, kik belőle papot vártak, vagy a kollégiumba gúnyolódó társai közé? Mindkettő lehetetlennek látszik előtte. Kapóra jön neki, hogy Hubay, az egyik szinész, a társulat néhány tagjából vándorszinész-csapatot toboroz s indulásuk perczében őt is magával hívja. Mit tegyen mást? Velük megy, ágyát, fehérneműs és könyves ládáját Debreczenben hagyván. Nagy Károlyban, Szatmárt s végre Máramarosszigeten játszanak. A vándorszinész-élet minden nyomorúságában bőven van része, koplal, kemény padon hál s mástól kér kölcsön fehér-

nemüt, míg a magáét mosatja. Képzelhetjük, mennyire bántja, gyötri mindez a gyermekkora óta igen érzékeny s finom lelkű embert; de mindennél tán jobban bántja az, hogy a mit korhely és züllött társai művelnek, végtelenül távol áll a művészettől, melyért ő oly idealis lelkesedéssel rajongott. A szinészetből való kiábrándulását első szerelmi csalódása követi. Romlatlan lelkének egész hevével szeret egy kis szinésznőt, ki azonban csakhamar megunja az ábrándozást s a szerelem reálisabb mezejére akar átcsapni. Az ifjú «az olcsó kegyet» megutálja, «mint borban a legyet» s keserűséggel, kiábrándulva hagyja ott az oly ragyogónak hitt pályát.

Siettette elhatározását lelkiismeretfurdalása, mely nem hagyja nyugodni, ha szegény, aggódó szülőire gondol s egy álma, melyben édes anyját halva látja. A direktortól egy huszast kap, mindenét egy zsebkendőbe köti s a piaczon czipót és szalonnát vásárolván, megindul gyalog hazafelé. A körűlbelül ötven mértföldnyi utat Szigettől Szalontáig alig egy hét alatt teszi meg julius végén. Otthon dorgálás és gúny fogadja az exkomédiást. Csak édes anyja fogja pártját, csak az anyai szívnek érzi «üdítő sugarát».

Fájdalom, nem érezheti sokáig: anyja hirtelen meghal kolerában (1836. aug. 30-án), ősz atyja megvakul, őt magát köhögés kínozza, a miért tüdőbajtól tart. Tetézi nyomorúságukat a

rossz termés. Végtelenül szomorú helyzetét *Bolond Istók*ban jellemzi:

Ketten valánk ott . . . *számra* legalább;
Leszerelt hárfán két szélső ideg;
Egy alpha, egy ómega a család
Tépett könyvéből, ifjú és öreg:
Én, ősz apámmal. Nem magam tehát:
De hol van oly magány, oly bús, rideg,
Mint mikor *ő* ott ült, az élet árnyán,
S én virrasztéк *szemének* éjszakáján!

«Ha eddigi viszontagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem sohasem lesz nagy ember; — írja önéletrajzában — most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek, s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom.» A város és egyház elüljárói részvéttel tekintenek a fiu sorsára s még akkor őszszel megválasztják konrektornak. A konrektor segédtanító volt a rektor után, de több fizetéssel és önállósággal, mint a többi præceptorok. Egy darabig atyjánál lakik, majd mikor azt Sára nénje veszi magához, az iskolába költözik. Végképen lemond nagy terveiről, annyi szeretettel szőtt ábrándjairól, nem akar többé művész, költő, híres ember lenni. Eddigi irodalmi kisérleteit tűzre dobja: légy-pókcsatáról Csokonai modorában írt víg eposzát, egy képzelt várromról írt regéjét, Kovács-féle kínrímekben zengő verseit, klasszikus modorban írt ódáit, *Aeneis* fordítását, szatiráját, Csokonai-féle pajkos rig-

musait, az új költői iskola stílusában írt dalait s első ideáljához intézett szerelmi költeményeit . . .

Hogy vége lett, mélyen, hosszan sóhajtott
Felnézve a menny tűz lámpásihoz:
Előbbi ön-jét, úgymond, eltemette,
Csak még a fejfa hiányzik felette.

Ez az év volt talán életének tapasztalatokban, csalódásokban s lelki szenvedésekben leggazdagabb éve. Merő ellentét. Az év elején még tógás diák, korlátozva a kollégiumi rend ezer apró kötelékétől s egyszerre csak szinész és szabad. Itt ismét ellentétek : idealizmusa összeütközik az élet fanyar realizmusával; ez leveri, de csüggedt lelkét felüdíti a szerelem. Egy rikító ellentét ezt is megsemmisíti. A rózsaszínű ábrándokat sötét lelkiismeretfurdalás váltja fel. Csapás csapást követ, ráront a gond, a nélkülözés, szóval az élet a maga egész sivárságával s regényes, kóbor élet után megint ott találja magát a kis iskolai szobában, a mint kályhája hamvadó parázsába bámulva örökre elbúcsúzik ábrándjaitól. A tizenkilencz éves ifjú sokat küzdött és sokat tapasztalt eddig. Veleszületett érzékenysége fokozódik, még komolyabbá lesz; a sorssal vívott sikertelen küzdelme lesújtja, félénkké, óvatossá teszi. Az önvád s bizonyos szégyenérzet könnyelműsége miatt folyton gyötri s ezért vezeklésképen lemond az ifjúság minden öröméről: «az ifjúság szép kertébe vas

korláton néz át» s ott «a hol az élet víg örömi nyílnak», úgy érzi, mintha «tilalmasban» járna. Nagy érzékenysége a búskomorságon keresztül a kétségbeesés felé hajtja; de törhetetlen hite, az életben tapasztalt ellentétes változások s komolyan gondolkodó elméje *humorrá* enyhítik lelki fájdalmát. Lassankint tudatára ébred annak, hogy az életnek ellentéteit az emberi elme és szív bizonyos összhangba olvaszthatja s ezzel a sors hatalmán is fölülemelkedhetik. Tudja, hogy még sok megpróbáltatás vár rá, de reméli, hogy az élet poros országútjának szélén itt-ott az ő számára is nyílik majd egy-egy virág. A mit később oly gyönyörűen fejez ki *Enyhülés*ében, már most is érzi:

Nem törik a szenvedő szív
Oly könnyen darabbá,
Csak ellágyul s az örömre
Lesz fogékonyabbá.

Humora, mely így lelki életének alapvonásává lesz, ezentúl nem hagyja el, hogy később költészetének is annyira jellemző vonásává legyen.

Körülményei lassankint javulnak. A tanításban mindenesetre lel örömet is; kötelességének pontos teljesítése, elöljáróinak dicséretei emelik önérzetét. Édes apjának visszatér szemevilága, maga pedig kedves otthont talál Rozvány József kereskedőnél, kinek leánykáját neveli s ezért szállást, ellátást kap náluk 1837 augusztus havától kezdve. Az olvasáson kívül ezután

sem enged meg magának más szórakozást. Most már lehetőleg olyat olvas, a miről tudja, hogy remekmű. Shakespeare német fordításait akkoriban kezdi olvasni; olvasmányai hatása alatt *Bánk bán* értékét felismeri s Kisfaludy népszerű drámáinál többre becsüli, a miért ki is nevetik. Homerost is olvasgatja, erősen küzködve a görög nyelvvel, melyből Debreczenben nem sokat tanult. Franczia írókkal is megpróbálkozik, így Molière-rel, a mi szintén nagy feladat az ő hézagos franczia tudásának. Mint maga mondja, bizonyos ösztön vezette, hogy keresse a nehezet, még mulatságból is. A nehézségekkel megküzdés ez ösztöne egész életében megmaradt. Verset egy pár alkalmi költeményen kívül nem írt.

Ebben az időben ismerkedik meg Ercsey Sándor ügyvéd árvájával, a piros arczú, szőke Juliskával. Az ifjak megszeretik egymást s egyetlen vágyuk, hogy örökre egymáséi legyenek. A boldog frigynek azonban nagy akadálya van: mindaketten szegények s a korrektorság szerény jövedelme nem elég egy család föntartására. Arany megyei irnoki állásra pályázik, melyet meg is igérnek neki. Lemond a korrektorságról 1839 elején, de az igért állást sem kapja meg s így újabb küzdelemnek néz elébe. Végre a városnál írnok lesz s egy év mulva, 1840-ben, aljegyző. Ugyanebben az évben, «szive régi választását követvén», nőül veszi Ercsey Juliánnát s fölteszi magában, hogy csak csa-

ládjának és hivatalának fog élni s lesz «közönséges ember, mint más».

II.

Aranynak új hivatala nem volt sinecura és sokkal több gondot okozott, mint a korrektorság. A főjegyző nem sokat törődött hivatalával s így az ő dolgát is Arany végezte, pedig elég lett volna neki a maga dolga is. Fő teendője a kisebb polgári perek elintézése volt. Tömérdek apró-cseprő ügyben kellett itélkeznie, illetőleg az ügyeket a tanácsban referálnia s az itéleteket fogalmaznia. Kénytelen volt jogot tanulni és magánszorgalomból annyira vitte hogy híre ment a megyében kifogástalan itéleteinek és felterjesztéseinek. Rendkívüli becsületessége, lelkiismeretessége és igazságszeretete közmondásos volt Szalontán, hol a mindig komoly és higgadtságát soha el nem vesztő «kis nótárus»-nak nagy volt a tekintélye fiatal kora ellenére. Jellemző vasszorgalmára és éles eszére az a pontos térkép, melyet a szalontai földekről minden mérnöki ismeret nélkül készített a pörösködő felek részére s a melyet később a szakemberek is megcsodáltak. Szalontáról ritkán távozott, egyetlen hosszabb utazása (életében a legelső) 1843-ban történt, mikor hivatalos ügyben Pestre és Bécsbe ment, hol, mint egyik levelében tréfásan megjegyzi, «megkerülte a Burgot».

Hivatalának terhes teendői egész napját lefoglalták, még hírlapot is alig olvasott. «Csak az est — a késő est volt az enyém — írja önéletrajzában — s azt oly boldogul tudtam eltölteni». Családi boldogsága teljes, 1841-ben kis leánya, Juliska, 1844-ben fia, László, születik (ugyanebben az évben hal meg édes atyja 82 éves korában). Kedves, gondos felesége jó gazdasszony s így kis jövedelmükből szépen megélnek. Kis családja körében elfeledi gondjait, komoly arcza földerül. Mint később oly megható bensőséggel énekli:

Itt, enyelgő kis családom
Közt, van az én jó világom;
Künn, borong bár a magasban:
Itt örökké csillagos van.

Szivem ifjul, gyermekké lesz:
Kis örömet nagynak érez,
Körülem is ártatlan kedv
Játszi pillangója repked.

A kis rokoni és baráti kör sem hiányzik s a víg névnapokon, vagy más kedélyes összejöveteleken a komoly nótárus humora is ki-kitör jókedvű alkalmi rigmusokban, vagy apróbb tréfákban és adomázásban. Ime, valóban sikerült Aranynak «közönséges» emberré lennie s elhisszük neki, a mit néhány évvel később Szilágyi Istvánnak ír: «annyi bizonyos, hogy ha kedves barátom Szalontára nem jő, engem senki sem lát írói pályán ez életben».

Szilágyi István, ki Aranynak tanulótársa volt Debreczenben, 1842-ben Szalontára jött rektornak. Mindennapos lesz házuknál, később ebédelni is hozzájuk jár. Szilágyi iró ember, kit a Kisfaludy-Társaság pályázatain kitüntetések érték s épen Szalontán létekor száz aranynyal jutalmazza az Akadémia nyelvtani munkáját, melyet Arany másolt le. Természetesen sokat beszél irodalmi dolgokról s mikor megtudja, hogy Aranynak is voltak azelőtt irói hajlandóságai, unszolni kezdi az irói pálya folytatására, könyveket erőszakol rá, felolvassa neki dolgozatait s véleményt kér róluk. A szunnyadó irói vágyak felébrednek Arany lelkében s nemsokára ismét buzgón olvas, sőt fordítgatni is kezd. A Kisfaludy-Társaság akkor görög tragikusokat ad ki. Szilágyi rögtön ezeknek fordítására unszolja s Arany le is fordítja Sophokles *Philoktetes*ét. Majd egy angol nyelvtant hagy nála, melyet Arany addig-addig forgat, hogy kedvet kap az angol nyelv tanulására. Gyorsan halad, a német Shakespeare-fordítással összehasonlítja az eredetit s nemsokára már *János királyt* kezdi fordítani jambusokban. 1845-ben már ugy ért angolul, mint németül s könyvtárában a teljes Shakespeare és Byron mellett ott van Dickens, Bulwer és W. Irving néhány munkája. Ugyanekkor ajánlkozik Nagy Ignácznak, ki a Kisfaludy-Társaság megbízásából a *Külföldi Regénytár*at szerkeszti, hogy angol regényt fordít. Nagy Ignácz azt feleli, hogy el van

látva kézirattal s arra buzdítja, hogy fordítsa le a Nemzeti Szinház számára Shakespeare *Merry wiwes of Windsor*ját. Két felvonást le is ordít belőle, de mikor egy másik fordítása jelenik meg Lemouton Emiliától, abbahagyja.

Szilágyi 1844-ben elhagyja Szalontát s később Máramaros-Szigetre megy tanárnak, ezentúl leveleznek egymással. Levelezésükből tudjuk, hogy Arany mivel foglalkozik ebben az időben. Főleg angol és görög írókat olvas. Lefordítja Shakespeare *Szentivánéji álmá*t (már előbb) s Byron *Don Juan*jából a görög lantos énekét. Olvassa Platont, Xenophont, Aristophanest, Sophoklest, kinek *Trachisi nőí*t fordítja is. Ezzel sokat fárad még pár évvel később is, de végre abbahagyja. Legkedvesebb olvasmánya Homeros. «Homert tanulom, *Iliast* eszem» — írja 1846-ban Szilágyinak. Látjuk is később, hogy sokat tanult a minden idők epikusainak mesterétől.

Izlése fejlődik s már biráló szemmel tekinti az akkori irodalmat. Helyes elveket vall a drámáról és elitéli a francia romantikus dráma ferdeségeit, melyek akkor a mi színpadunkon is napirenden voltak. «Minél több franczia, angol, német s ezekből kompilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homert és Shakespearet hozzá. Az örvény ragad». Érdekes, hogy helyes nézetei s finom izlése ellenére, őt is elragadta kissé ez az örvény, mint ekkor írt két novellájából látjuk. Mindakettő az *Életképek* 1846. évfolyamában jelent meg: az

első *Egy egyszerű beszélyke* (Uti tárczámból) czímen (a márcz. 28-i számban), Arany első nyomtatásban megjelent munkája, a második *Hermina* (az aug. 29-i számban). Mintha csak azt akarta volna megpróbálni, hogy tudna-e ő is olyan romantikus rémségektől hemzsegő rossz novellákat írni, mint a negyvenes évek divatos elbeszélői. Az első népi tárgyú, de nem népies elbeszélés, tele mindenféle rémséggel (mérgezéssel, öngyilkossággal, sírbontással stb.), a másik pedig egy hihetetlenül kezdetlegesen bonyolított szerelmi történet, mely tán még rosszabb az elsőnél. Arany későbbi szerkesztő és elbeszélő tehetségének nyoma sincs bennük, de még stílusbeli készségének sincs. Nyelvének jellemzésére elég ez a mondat: «Hermina keble redői közt ezt sziszegé a kígyó». Szinte érthetetlen, hogy Arany, a szigorú önbiráló, kiadta ezt a két gyarló kisérletet.

1845 nyarán Szilágyinak boszúsan ír a szalontai és megyei viszonyokról: «Mit írjak e darázs-fészekről itt? Pöff és puff, czivódás, mint quondam, cannibalismus mint quondam . . . Az értelmiség itten a conservativismus mellett nyilatkozott. Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs e megyében elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről. Ha, mit nem remélek, ön valaha egy firkát olvasna Vadonfy Bertalantól, abból hozzávethetne politikai hitvallásomhoz.»

Ez a «firka» *Az elveszett alkotmány*, melyet eredetileg nem is szánt a nyilvánosság elé. Csak boszúságát akarta kiönteni benne, mint maga mondja, melyet a megyei élet kicsapongásai keltettek benne. Nem dolgozott terv szerint, csak úgy, a hogy pillanatnyi szeszélye sugallta. Ekkor ötlött szemébe a Kisfaludy-Társaság «hazai tárgyú víg epost» kivánó pályázata, mely november 20-án volt lejárandó. Gyorsan befejezte költeményét s elküldte. Kiváncsi volt, mit érez az ember, ha jutalmat nyer s a kitűzött 25 arany is «csiklandotta».

A pályadíjat el is nyerte a többi négy pályázó elől s a birálók elismerőleg nyilatkoztak eposzáról. Erdélyi János szerint «élethű festését látjuk benne a magyar életnek». Stettner György szerint «az irodalomnak valóságos nyereségére válik». Csak Vörösmarty nem becsülte sokra az egész pályázatot. Szerinte az öt pályaműben «több a satira és didaxis, mint a komikum s a nyelv és verselés olynemű, mintha már irodalmunk vaskorában élnénk». Az elveszett alkotmányt csak «mint a többi között legtűrhetőbbet» ajánlotta jutalomra. A társaság külön kötetben is ki akarta adni, de a cenzúra nem engedte meg, így csak a Kisfaludy-Társaság 1845—6-i *Évlapjai*ban jelent meg 1849-ben.

Arany maga kevésre becsülte ezt a munkáját, ezt «az alant járó humoristico-satirico-allegrico-comicus valamit». «Sajnálom elveszett időmet, melyet ez elveszett alkotmányra vesz-

tegettem — irja Toldy Ferencznek — s a censura igen kedvem szerint tesz, ha nem 6 vagy 7, hanem ugyanannyi ezer verset tudott volna ki belőle» (az egész hét énekes költemény több mint 4000 hexameter). Csokonai *Dorottyája* és *Békaegérharcza* mindenesetre hatottak Aranyra a forma megválasztásában (eposz-paródia). Petőfi *Helység kalapácsát*, mely 1844-ben jelent meg, vagy legalább a *Pesti Divatlap*ban belőle közölt mutatványt, szintén ismerhette. A tárgy megválasztásában első sorban a saját szomorú tapasztalataira és megfigyeléseire támaszkodott, de némi útbaigazítást adhatott neki Szilágyi István *Emlékbeszéd* cz. szatirája, mely vitézlett Hátrafalvy Bendegúzt búcsuztatva a maradiakat gúnyolja, valamint Szentmiklóssy Alajosnak *Az állatok restaurációja* cz. hexameteres szatirája, mely egy tisztújítás gúnyos leirása, sőt talán Nagy Ignácz országos sikerű *Tisztújítás*a is, melyet több politikai vígjáték követett. Hangján már Byron *Don Juan*jának hatása érzik, mottóját is Byronból vette.

A költemény csupa epizód, meséje kevés van s az sem fontos; fő benne a megyei élet szatirája s általában az akkori magyar politikai és társadalmi élet ferdeségeinek kigúnyolása. Rák Bende a maradiak, Hamarfy a rohanva halandók s Ingady a juste milieu-sök torzképe. A III. ének egy védegyleti s egy utasításokat tárgyaló megyegyűlés torzképe; Kolocintos Gábor és Pörgedy Mátyás nemesek hadnagyainak szónokla-

tai (IV. ének) a liberalis és konzervativ kortesbeszédek remek torzrajzai. E mellett tömérdek az elszórt gúnyos megjegyzés az egész költeményben, melynek egyes jelenetei tárgyilagosan tekintve komikusak (pl. a két párt verekedése a megyeház udvarán).

Mint eposz-parodia, hatásában humoros. Így egyes részletei: a segítségülhívás és a tárgy előterjesztése, a seregszemle, mely szekérszemlévé devalválódik, Bende élettörténete, mely az Aeneasénak fonákja, alvilági útja, a harcz, a szónoklatok, Hábor és Armida légi harcza, mely Hadúr és Ármány csatájára emlékeztet (Zalán futásában) mind paródiák s mint ilyenek, nem tekintve szatirikus élüket, vagy komikus voltukat, humorosak a komoly eposzi előadásmód s a kis-szerű tartalom ellentéténél fogva. Egyes eposzi stílust parodizáló szavakban és szólásokban is sok a humor s néha gúny is az eposzi dagály ellen, mint Petőfi *Helység kalapácsában*. Humorosan hatnak a költőnek tréfás közbevetései is, melyek közül magáról a költeményről szólót emeljük ki, mint bizonyítékát annak, hogy Arany nem sokra becsülte munkáját. Mikor az Idő gőzmalmát írja le a VI. énekben, így emlékezik meg eposzáról:

Ott jön az én könyvemnek öt első éneke is már:
Lapjain illatos ó sajtok maradéka mutatja,
Mily fokon álla szegény a dicsőség úri kegyében.
Oh jaj! a mélybe zuhant, honnét pora jegytelenül fog
Hullani majd az örök feledékenységnek ürébe!

Ezek a szubjektiv közbevetések s a tömérdek idegen szó (humoros czélzattal használva) mint külsőségek is emlékeztetnek Byron előadásmódjára. Ez az egyetlen költemény, melyben képzeletét szabadjára ereszti s komponáló és fegyelmező műérzékét nem hagyja szóhoz jutni. Chaos ez a költemény, melyben komolyság és szeszély, tanulmány és dilettantismus vegyül s melyben a humor árja virágot és szemetet hömpölyget. A humor, komikum és szatira sajátszerű vegyületében a szatira az uralkodó elem, ezért nevezhetjük legtalálóbban ezt a különös alkotást *szatirikus eposz-paródiá*nak.

III.

Költészetünk a tizenkilenczedik század huszas éveitől kezdve, főleg Kisfaludy Károly föllépésével új irányba tér, mely visszahatásként jelentkezik Kazinczy korának klassziczizmusára. A *klassziczizmus* elvontságát, általánositó hajlamát a jellemzetesnek, egyéninek keresése; a túlzásig csiszolt formát, melynek nyomásától a tartalom elbágyadt, kevesebb műgond, de egészségesebb tartalom; a tárgyaknak gondos megválogatását a képzelet szabadsága; a hideg mesterkedést bensőség és egyszerűség; a költői műfajok és versformákban nyilatkozó egyoldalúságot sokoldalúság váltja fel, hogy csak néhány jellemvonást említsünk.

Ez a magyar *romanticizmus* több egyező vonást mutat az egyidejű franczia romanticizmussal, de más forrásokból táplálkozván, mint emez, különbözik is tőle. Legnagyobb diadala Vörösmarty költészete, de már az ő korában a hanyatlás jelei is mutatkoznak, főleg a lira terén. Az őt és Bajzát utánzó fiatalabb nemzedék, mely leginkább az *Athenæum*ba dolgozik, bizonyos visszahajlást mutat a klasszicizmus felé. Ismét divatba jönnek a profanum vulgusnak «érthetetlen szépségek», divatba jön az egyéni érzelmek általánosítása, finomítása, a nyelvbeli mesterkéltség s a forma tulságos csiszolgatása. Találóan hasonlítja Petőfi ennek az iránynak alkotásait satnya üvegházi növényekhez.

A negyvenes években új visszahatás támad, melynek Petőfi a lelke, a ki visszavezérli költészetünket az egyénihez, jellemzeteshez, egyszerűhöz. E reformot a népköltészet alapján hajtja végre. A népköltészet hatása a műköltészetre már régibb keletű s Petőfinek kétségkívül korszakalkotó föllépése elő volt készítve. A romanticizmus a jellemzetes, egyéni iránti érzékénél fogva a népit is magával hozza a költészetbe. A nép felé forduló figyelmet pedig folytonosan fokozzák a politikai viszonyok változásai. A franczia forradalom eszméi, el-elnyomva bár, folyton élnek az európai nemzetek lelkében s az újabb forradalmak által mindinkább erősödve utat találnak hozzánk is.

Széchenyi fellépésétől (1825) kezdve, a sza-

badelvű eszmék évről-évre több lelket hódítanak meg. A nemesi kiváltságok hova-tovább igazságtalanoknak tűnnek fel s az eddig észre sem vett nép helyzetének javítása és jogainak biztositása foglalkoztatja a közvéleményt. A nép úgyszólván aktuálissá lesz. Feléje fordul a költők figyelme is, érdeklődni kezdenek természete és költészete iránt, sőt megkisérlik a nép nyelvének, ritmusának s gondolkodásmódjának utánzását is. A régebbi tapogatózó kisérletekről nem szólva csak Czuczort említjük mint Petőfi úttörőjét. Czuczor már a harminczas évektől kezdve írt népies költeményeket és népdalokat, melyek legnagyobb részét (kb. negyvenet) már akkor énekelte a nép. Ez a lassan, szinte észrevétlenül erősbödő népies irány Petőfi költészetében hatalmas visszahatásként jelentkezett, mely halomra döntötte a «conventionell eszményiséget», mint Arany később mondja. Csakhamar egész kis iskolája támadt, mely utánozta a mestert, míg később, az ötvenes években, túlzásai miatt magára vonta a jobbak haragját.

Az új népies irány természetesen heves ellenzésre talált az «athenæisták» körében, kik az *Athenaeum* megszünte után leginkább a *Honderü*ben pengették gyenge lantjukat, míg Petőfi s követői a *Pesti Divatlap*ba dolgoztak. Megkezdődtek már 1844-ben a kritikai csatározások Petőfi ellen, kinek szemére vetették, hogy «nem tud általánositani», «nagyon egyéni», «póriası» stb. Erőlködésük Petőfit egy pillanatra sem

térítette le megkezdett útjáról, melyen diadallal s a nagy Vörösmarty elismerésétől kisérve haladt előre. E közben foly a népköltési termékek buzgó gyűjtése az érdemes Erdélyi János vezetésével (maga Petőfi is gyűjtött számára) s a népiesség fogalmának elméleti fejtegetése, a mire szükség is volt; mert ebben az időben a népiességet a népszerűséggel zavarták össze s ellentétbe helyezték a nemzetivel. Petőfit népköltőnek nevezték, a mi ugyan helytelen elnevezés volt, de Petőfinek tetszett, mert megfelelt politikai elveinek. A lírát népies alapon reformálván, az epikában is új útat tört 1845-ben megjelent *János vitéz*ével, melyet ellenfelei ugyan «nyers»-nek és «elég untató»-nak mondottak, de új és remek voltát majdnem mindenki elismerte.

Arany élénk figyelemmel kiséri ezeket az irodalmi mozgalmakat s hajlandósága a Petőfi iránya felé vonja, a mit nevelése, körülményei, ifjúkori olvasmányai eléggé megmagyaráznak. Különösen a *János vitéz* hat rá mintegy irányítólag s mikor a Kisfaludy-Társaság 1846-ban népies formájú és szellemű költői beszélyre hirdet pályázatot, elhatározza, hogy pályázik s egy jobb költeménynyel elfeledteti az *Elveszett alkotmány* kétes sikerét. A pályázat föltételei szerint a beszély hőse valamely a nép ajkán élő történeti személy pl. Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz legyen. Arany természetesen Toldit választja, kiről már gyermekkorá-

ban sokat hallott s kinek történetét Ilosvai Péter 1574-ben megjelent krónikájából, *Az híres-neves Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való históriából* jól ismerte. A história 1844-es ponyva-kiadása birtokában is volt. Hivatalának ezer gondja közt aránylag rövid idő alatt megírja költeményét s felküldi a pályázatra.

A birálók, Bártfay, Gaal, Vörösmarty, Garay és Tóth Lőrincz, az 1847 január 23-iki gyűlésen a tizennégy pályamunka közül egyhangúlag Arany *Toldi*ját ajánlották jutalomra s a társaság «méltatása jeléül, vékony pénzbeli erejéhez képest, a 15 arany jutalmat húszra emelte». *Toldi* az egyik biráló szerint «nemcsak a jelen pályairatok közt hasonlíthatlanul a legbecsesb, hanem a magyar irodalom egyik legszebb dísze». Tompa Mihály *Szuhay Mátyás*a dicséretet nyert.

Aranyt Erdélyi János levélben tudósítja az eredményről, mely igen jól esik neki, de még jobban esik Petőfi levele, mely Erdélyié után körülbelül két hét mulva érkezik hozzá. Petőfi kéziratban elolvasván Toldit, még aznap megírta e levelet, hogy elragadtatva üdvözölje Aranyt s kérdezősködjék kilétéről. Rövid levelénél nem kevésbbé meleg és lelkes *Arany Jánoshoz* cz. gyönyörű költeménye, melyben Aranyt mint nagy népköltőt magasztalja, költőtársának s népies iránya dicső folytatójának nevezi. (Megjelent később az *Életképek* április

17-iki számában.) Arany verses válaszában (*Életképek* május 8.) szerényen felel az akkor már ünnepelt költőnek, kinek barátságát — úgymond — «még sem érdemelé». Ez a szerénység, mely versenyzésre nem is gondol, lefegyverzi Petőfit s ettől fogva a legőszintébb és legragaszkodóbb barátja Aranynak.

Toldi, melyet ilyen előzmények után nagy érdeklődéssel várnak, májusban jelenik meg *Költői pályaművek* közös czímen Tompa *Szuhay Mátyás*ával s Garay *Bosnyák Zsófi*ájával együtt a Kisfaludy-Társaság kiadásában. Arany a húsz aranyon kívül még tiszteletdíjat is kap érte. A *Pesti Divatlap* elég hosszú ismertetésében (juniusban) rendkívül magasztalja *Toldi*t, mely «méltán ragad bennünket csodálatra». Még a *Honderű* is elismerőleg szól róla néhány szót. Legszebb és legtartalmasabb birálatot Toldy Ferencz írt a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*nek (a Kisfaludy-Társaság hivatalos lapjának) julius 11-iki számában, kiemelve Arany kompozició- s jellemzésbeli nagy erejét, igazi népiességét, nyelv- s verselésbeli kiválóságát s nem egy finom észrevételt téve az egyes részletekre. *Toldi* mint tökéletes népies költemény, szerinte ritka tünemény az egyetemes műköltészetben s egyetlen a magyar költészetben.

Toldi nagy sikere fordulópont Arany életében. Egyszerre a legkiválóbb költők sorába emelkedik. Többé már nem lehet «közönséges ember», olyan útra lépett, melyről nincs vissza-

térés. E fordulópontnál nekünk is meg kell állapodnunk, hogy *Toldi* rendkívüli sikerének okait vizsgáljuk s ezt nem tehetjük máskép, mint hogy Arany remekének megértésére törekszünk. Ha tán tovább időzünk e műnél, mint majd a többinél, mentségünk az a körülmény, hogy ez Aranynak első s máig is legnépszerűbb remeke s hogy ennek jellemzésével sok tekintetben jellemezzük többi elbeszélő költeményét is.

Legelőször vessünk egy fürkésző pillantást Arany költői műhelyébe, iparkodjunk mintegy belehelyezkedni lelkébe akkor, mikor munkájához kezdett s próbáljuk lépésről-lépésre követni őt a kompozició munkájában.

Előtte van Ilosvai 101 versszakos krónikája a 10 soros újabb toldalékkal. Ennek tartalma a következő: hogyan emelkedik Toldi paraszti sorból a király vitézévé? tréfás kalandja egy budai özvegygyel s egy sírrablás; továbbá «vénséginek csuda dolgai»: a prágai kalandos hadjárat, az olaszszal való viadala s a király apródjaival történt összeütközése. Ezek közül az első rész, Toldi élettörténetének eleje, kinálkozik, mint különben is elég kerek egész, népies elbeszélése tárgyául. Ebben a 40 versszakra terjedő részben a következő mesetöredékeket kapja (a bevezetés 8 versszakát nem említve): Toldi otthon lakik anyjával Nagyfaluban, együtt dolgozik a béresekkel s György bátyjának szolgáit legyőzi a rúd- és kőhajításban (9—11. versszak),

megöl egy szolgát, e miatt búdosik s anyja titkon «éléssel táplálja» (12—13), Laczfi nádornak megmutatja a budai útat egy nyomtató rúddal (14—16), ismét gyilkosságba esik, bújdosik, Pesten megfékez egy szilaj bikát s szolgál a mészárosoknak (17—21), a király konyháján szolgál, a király vitézeit legyőzi a dárdavetésben, kegyelmet nyer, bátyja szolgálatra küldi, anyja kenyérbe sütött száz aranyat juttat neki (22—29), bosszút áll az özvegy megölt két fiáért a cseh bajnokon, a király fejéhez választja (30—40).

Ez csak eseményhalmaz «tővel-hegygyel össze», a melyből költői alkotás nem kerekedhetik. *Lelki* motivumokat kell hozzá keresnie. Nyújt-e ilyeneket Ilosvai, vagy legalább olyan adatokat, melyek ily motivumok kifejlesztésére alkalmasak? Nyújt néhányat: Miklós paraszti munkára van kényszerítve, míg bátyja a király vitéze; búsul, mikor a nádor «sok szóval» kérdi tőle az útat, valószínűleg azért, mert azt gondolja, hogy igen ostoba parasztnak tartják; «aláfüggeszti fejét nagy bánatban»; megszánja «az asszony siralmát», bosszút áll két fiáért s a cseh vagyonát neki adja; vívás előtt Istenhez fohászkodik. György megfeddi öcscsét, mert szolgáit legyőzi; nagyon megharagszik rá, mikor «szerető szolgáját» megöli, később megbocsát neki; mikor a király megkegyelmez öcscsének s érdeklődik iránta, igen feddi, erősen dorgálja s szolgálatra «kényszeríti». Az anya «igen kese-

rüli» Miklóst, *titkon*, tehát György tudta nélkül, «éléssel táplálja» s száz aranyat küld neki, Lajos király megkegyelmez neki s érdeklődik iránta (levelet ír miatta Györgynek).

Ezeknek az adatoknak eredménye ennyi: Miklós nemcsak nagyerejű, hanem *jószívű* és *vallásos* is, György *ellensége* az öcscsének, az anya *neki fogja pártját* Györgygyel szemben, a király *érdemesnek tartja* figyelmére és kegyére. Ezzel megvan a küzdelem lélektani alapja, erre már lehet építeni. Az adott meseanyagban tulajdonképen csak a csehvel való viadal érdekes, de ez csak a kifejlet, végjelenet. Mi legyen a bonyodalom, a tulajdonképeni mese? Mi lehetne más, mint Miklós bújdosása gyilkossága miatt (Ilosvainál is csak az)? A gyilkosság azonban, különösen ha kettős, rút gonosztett, ezt elfogadhatóvá kell tenni. Először is a két gyilkosságot (mely Ilosvai félreértése is lehet) *egybe* vonja össze s ezt az adott lélektani adatok alapján motiválja. Miklós bűnét enyhíteni kell s a felelőség terhét gonosz bátyjára hárítani, legalább részben. A bonyodalom kezdete csakis ez a gyilkosság lehet. Ezt kell elfogadhatóan exponálni. Mi mentheti a gyilkost? A nagy lelki felindulás; ezt pedig mi más okozhatná a legtermészetesebben, mint az ellenséges bátyának valami kiméletlensége, vagy haragra indító tette? A költő, talán Miklós említett «búsulásának» hatása alatt, a Laczfi-epizódban is talál előkészítő lelki motivumot,

úgyhogy ezt választja elbeszélése kiinduló pontjául.

Íme készen van a történet eleje és vége, most csak a «bujdosás»-t, a történet közepét, kell mesévé alakítania. Ilosvai bika-epizódja, a száz arany s a titkon «éléssel» való táplálás szépen ide illenek, az ide nem illők (a király konyháján s a mészárosoknál végzett szolgálat) pedig önként elhullanak, hogy helyet adjanak a farkaskalandnak s a csárdai mulatozás jelenetének, melyekkel az eléggé sovány mesét változatosabbá teszi.

Így áll elő *Toldi*nak szerves egészszé kerekitett meséje. Most még az Ilosvaiban jelzett *jellemeket* kell mélyítenie. Miklóst a bátyja elnyomja s parasztta akarja nevelni, míg ő maga fényes lovag. Ennek az ellentétnek Miklósban elégedetlenséget kell ébresztenie s vágyat támasztania jobb és hozzá illőbb sors után. Ilosvainál is látjuk, hogy mindig vetélkedik a vitézekkel. A költő ezt az elégedetlenséget és vágyat, melyből a Györgygyel és a sorssal való küzdelme keletkezik, a történet lelki alapjává teszi. Az anya szeretetét is elmélyíti nagy szeretetté s Miklós jószívűségéből kiindulva, valamint a saját maga fiúi szeretete élénk emlékeinek hatása alatt, hozzá alkotja a nagyon szerető fiú alakját. A jó és érzékeny szív párosulását a nagy testi erővel gyakran tapasztalhatta az életben s nem egy történetet olvashatott jószívű óriásokról, a romantikus költészet

kedvelt alakjairól. György adott jellemét csak sötétebbre kellett árnyalnia. A királyt nem annyira a történelem alapján, mint inkább a nép felfogása szerint okosnak és igazságosnak rajzolja, ki pártfogásába veszi az üldözötteket. A száz aranyat Toldiné «hütös szolgájára» bízza. Ez vezeti Bencze alakjára, melyre azért is szüksége van, hogy *népies* költeményének alakjai között legyen egy igazi magyar paraszt is.

Íme így készülhetett *Toldi.* Ezzel a vizsgálattal kissé bepillanthattunk Arany műhelyébe és láthattuk, hogyan dolgozott remekén, hogyan fúrt, faragott, csiszolt az egyes részleteken s hogy illesztette őket össze. Hajlandók vagyunk ezek után azt hinni, hogy most már minden világos előttünk, hogy most már talán magunk is utána tudnók csinálni az egészet, pedig ez a hitünk csalódás. Ha az egyes *részek* elkészültét némileg elleshettük is, mikor előttünk az *egész,* újra tétovázó csodálattal tekintünk e remekre s be kell vallanunk, hogy alkotásának kulcsát mégsem a mi okoskodásunkban, hanem csak a költő lángeszében találhatjuk meg.

Az eddigi fejtegetésekből az mindenesetre kiviláglik, hogy Arany mily tervszerűen és gonddal dolgozott, milyen művészettel tudta a kapott csekély és meglehetősen értéktelen anyagot tökéletes művé alakítni. A szerkesztő, alakító tehetség, a mit már Toldy is kiemel, valóban egyik legerősebb oldala. Maga mondja egy Petőfinek írt levelében, hogy nála «főleg a

kompozicióban van a poezis». Az eddig mondottakból látjuk, hogy ezt az állítást *Toldi* a legfényesebben igazolja. Arany nem terv nélkül, vagy lírai fölhevüléssel fogott alkotásához, mint a magyar epikusok azelőtt (köztük Vörösmarty is), hanem egy epikai mű megteremtéséhez szükséges nyugalommal s azzal a törekvéssel, hogy *egészet* alkosson, *alakot* és *tárgyat* teljes összhangba hozva.

Az alábbiak jobban meg fogják világítani a kompozició ez általános meghatározását. Toldi azért oly világos, könnyen érthető és élvezhető, mert Arany meg tudja határozni a világosságnak azt a mértékét, mely épen elég arra, hogy művét minden egyes részletében könnyen, minden fáradság nélkül megérthessük. Nem mond soha többet a kelleténél, a mi untatna, sem kevesebbet, a mi homályt szülne. *Részletező* figyelme mindent határozottan, biztos körvonalokkal állít képzeletünk elé, ezért vésődnek meséje és alakjai oly élénken és könnyen emlékezetünkbe. Mindent tökéletesen exponál. Példa erre a Miklós gyilkossága, melyet a Laczfival és seregével való találkozás, bátyjának durva gonoszsága, a szolganép gúnyolódása s végre a testi fájdalom készít elő és indokol művészi fokozatossággal. Az események közt szoros a kapcsolat. Egyik előzménye a másiknak, de egyszersmind oka is. *Toldi*ban váratlan meglepetés nincsen, mely épen váratlanságánál fogva kellemetlen szokott lenni a gondolkozva

olvasóra, s ha van is meglepetés, nem látszik annak, mert a költő előkészít rá bennünket sokszor a nélkül, hogy észrevennők. György viselkedését előkészíti az I. énekben róla mondottakkal, Miklós elhatározását (hogy katona lesz), előkészíti az I. és II. énekben, a farkasokkal való kalandját előkészíti egyes elejtett megjegyzéseivel a farkasokról, a király kegyelmét s kitüntetését a György s a király közt lefolyt párbeszéddel stb.

Nem kelt figyelmet vagy érdeklődést olyan dolog iránt, melynek valami jelentősége ne volna a többiekre nézve, fölöslegesen sohasem jellemez, hiába soha sincsen epizódja. Az epizódok (pl. találkozása Laczfival, a farkaskaland, a csárdai mulatság stb.) mindig kapcsolatosak a főcselékvénynyel s érte, nem ellene vannak. Végül, a mi talán legfontosabb, a cselekvény mindig lelki motivumokon gördül előre. Maga mondja Arany egy helyen, hogy «a kézzel-lábbal működést nem nevezzük költőileg cselekvénynek». Az ő alakjainak «kézzel-lábbal működését» valóban mindig lelki mozgató erők eredményezik. Ezeknek a mozgató erőknek pontos elötüntetése mindig a legfőbb gondja. Toldi hatalmas erőpróbáit például mindig lelki motivumokkal kapcsolja össze. A *jellemzés*nek azt a módját, hogy maga beszél alakjainak tulajdonságairól, vagy hogy másokkal jellemezteti őket (pl. Miklóst Benczével, Györgyöt a királylyal), igen ritkán használja s majdnem

mindig drámailag jellemez, vagyis úgy, hogy minden alak magamagát jellemzi szavaival és cselekedeteivel. Ebben rendkívül nagy művész s jellemrajzai mindig határozottak, természetesek s könnyedén vázoltak. Mint a jó festő, egy-két biztos vonással elénk állítja azt, a mit akar s a máris találó rajzot finom részletmunkával teszi tökéletessé.

Legnagyobb gondot Miklós jellemének kidolgozására fordít s megragadó plaszticzitással varázsolja elénk az óriási erejű, romlatlan fiút, kinek karja vas, szive pedig merő szeretet és gyöngédség. Két nagy vonás az egész, de sok apró finom vonásból alkotva. Miklósnak «tétovázik keze a kilincsen», nem mer benyitni anyjához, hogy meg ne ijeszsze s csak imént puszta kézzel élethalálharczot vívott a dühös farkasokkal; a cseh vitézt megölvén, dicsősége tetőpontján megpillantja anyját s a királyról és mindenről megfeledkezve hozzárohan, hogy megölelje. Íme csak két kis példa Arany finoman részletező ábrázolás-módjára. Gondja van arra is, hogy hősét mindenféle lelkiállapotban bemutassa: ábrándozva, sóvárogva, kitörő s elfojtott dühében, szégyentől és lelkifurdalástól gyötörve, komolyan tünődve, csüggedten, mámoros örömtől elragadottan s elérzékenyülésében könnyezve.

A többi személyek közül György, Miklós gonosz ellenfele, emelkedik ki gyáva, durva, kapzsi, kétszínű, gonosz lelkével. Az érzékeny,

kis urát fiaként szerető, bőbeszédű öreg jobbágy, Bencze alakja van még részletező gonddal kidolgozva, a fiát imádó anya s Lajos, a bölcs és igazságos mese-király, már igazán csak mellék-alakok, de még mindig több vonással jellemezve. A többieknek művészi œkonomiával már csak egy-egy vonás jut s ez éppen elég. A világosságnak ez a kellő mértéke a jellemzésben: a főalakok éles világításban, a többiek jelentőségükkel arányban mindinkább elmosódva.

Külön kell szólanunk a lelkiállapotok rajzáról. Arany itt három módot használ: magát a lelkiállapotot, hangulatot rajzolja különböző eszközökkel, vagy fiziológiai, testi jeleit, vagy egyesíti a kettőt. Az első módra példa Miklós tünődése «az ő farkasáról» (V. ének), vagy lelkiállapotának rajza a IV. énekben. A másodikra példa Miklós szégyenének és bánatának fiziológiai rajza: karját ereszti, fejét és szemeit lefüggeszti s mintha forró-hideg lázból lábadt volna fel, tántorogva távozik. Még jellemzőbb példa erre György lelkiállapotának tisztán testi jelekkel való megérzékítése: elvörösödik, szeme elhomályosul s a szobrok tánczolnak körülötte, hideg fut rajta végig, fázik és izzad is, arcza elsápad. A harmadikra példa, bár itt a lelki oldal a fontosabbik, a IX. énekben Miklós tünődése: a holdas éj és magánossága a búcsúzás holdas éjjelét juttatja eszébe, édes anyjáról az özvegyre röppen gondolatja s a neki

tett fogadásra, elképzeli, hogy el fogják kergetni a bajvívó helyről mint rongyos csavargót, erről eszébe ötlik, hogy felvehetné az elesett fiúk fegyverzetét, — az eszmetársuláson alapuló tökéletes gondolatsor — ezen tünődve lassan ballag, nagyokat sóhajt, meg-megáll, szemét a földre mereszti, mintha keresne valamit lába előtt: ez a lélekrajz fiziológiai oldala.

A *leírás*nak, a külsőségek megjelenítésének épen oly nagy mestere, mint a jellemzésnek és lélekrajznak. Ebben is meg tudja tartani a helyes arányt, nem mondva sem többet, sem kevesebbet a kelleténél. Csak egy-két vonással rajzol, de ezek mindig jellemzők és a képzeletet élénken mégindítók és foglalkoztatók. A csárdáról, hova Miklós mulatni megy, csak annyit mond, hogy szennyes is, rongyos is, odailleném a Hortobágyra, hogy egy szomjú kutágas ácsorog előtte s hogy alacsony szemöldökfájába belevágja Miklós fejét a sötétben. A holdvilágos pesti utcza leírásában csak a «fényes» holdvilágot, a fehérlő kéményeket s az alább «hunyászkodó» barna zsindelytetőket említi, a farkasokkal való küzdelem után pedig csak annyit mond, hogy a hold karikája «tisztán» süt, «hidegen» tekint a rét fenekébe s képe szétmered, mint egy «arany tepsi». Csak néhány vonás s hangulatkeltőbb képeket ad, mintha száz adott vonásból állanának. Egy-két jelző, kép vagy hasonlat elég neki a leghangulatosabb leírásra, néha allegoriába szövi bele

leírását, mint például a IV. énekbeli gyönyörű álom-allegoriába a nádas éji hangulatát vagy személyesíti azt, a mit le akar írni (az *éj* V-ik ének, a *hajnal* XI.), máskor realisztikusan részletez, pl. a nap perzselő sugaraiban fürdő alföldi puszta, vagy a Toldi-házbeli sütés-főzés leírásában, néha egészen a népi naivság szemüvegén át láttatja a dolgokat (a királyi sátor leírása XI. ének). A realisztikusan részletezők közé tartozik az öreg Bencze alakjának s nádasbeli látogatásának mesteri rajza az elbeszélés természetes folyamába mintegy beleolvadva. Látjuk az öreg szolgát, a mint görnyedezve kirakja tarisznyája tartalmát, a mint könnyes szemmel s mozgó szájjal nézi, hogyan eszik Miklós, aztán urára köszönti a bort s megtörli száját inge elejével, végül a mint mindent szépen, parasztos lassúsággal, elrakosgat s tarisznyáját félvállra vetve, «lábát útnak egyengeti». Megannyi megfesteni való genre-kép.

Aranynak, mint ezekből s már előbb a lelki állapotok testi jeleinek jellemző feltüntetéséből láttuk, rendkívül éles szeme van minden lelki és testi, azaz személyén kívül eső jelenség megfigyelésében s ezeknek a legnagyobb realizmussal, az élethez leghívebben való utánzásában. E tekintetben egy költőnk sem mérkőzhetik vele s ez az egyik oka, hogy alkotásai oly igazaknak, oly tökéleteseknek s természeteseknek tűnnek fel. A naiv ember ezért hiszi, hogy ő is meg tudta volna írni *Toldi*t. Leírásai-

ról még csak azt jegyezzük meg, hogy sohasem magukért vannak, nem rínak ki az elbeszélésből, nem akarnak önálló kis egészek lenni, hanem legtöbbször a lelkiállapotok rajzát szinezik, vagy másféle természetes kapcsolatban állnak a cselekvénynyel.

Az *elbeszélés* menete mindig élénk. Az első három énekben szinte drámai gyorsasággal emelkedik a gyilkosság jelenetéig, onnan kezdve meglassúdik s epizódokkal szélesedik ki, a végső két énekben ismét gyorsan siet a kifejlődés felé. Mindvégig kisebb vagy nagyobb hullámokat vetve (a hős lelkének hullámzásával párhuzamosan) siet előre, sohasem egyhangúan, sohasem tespedve. Az elbeszélés folyamatosságát nagyban előmozdítják a legegyszerűbb és legtermészetesebb átmenetek, melyekkel könnyedén, észrevétlenűl, minden zökkenés nélkül tér át a mese újabb mozzanatára («*Hirtelen* nagy lárma, nagy sikoltás támad . . .» «*Aztán* ment az utczán». «Repül a nehéz kő . . .» stb.) Élénkiti az előadást a sok magán- és párbeszéd, melyek egy negyedrészét teszik a költeménynek; élénkítik továbbá a lirai közbevetések, melyek néhol hosszabbak (pl. a «Szép öcsém, miért állsz?» . . . «Állj meg Miklós!» «Mit jelent e hű-hó?» . . . kezdetűek), néhol rövid megjegyzések (pl. «nem tudom én azt kimondani», «Jaj, most Toldi Györgyöt . . .», «hogy egyik szavamat másikba ne öltsem» «hallgassatok rá csak, azt is elbeszélem»), melyek ked-

ves népies naivságot és közvetlenséget adnak az előadásnak.

Nyelve népiesség dolgában a *János vitézét* is felülmúlja. Alig akad a költeményben olyan szó vagy szólam, a melyet a nép ne használna, vagy használhatna. A népies nyelvre vonatkozólag maga mondja, hogy azt a költő nem találja készen a nép köznapi életében, legalább is keresnie kell, válogatnia a kifejezéseket, a mi sokszor nehezebb, mint a teremtés. Ő ezt a válogatást legnagyobb gonddal s a népnyelv legfinomabb árnyalatainak tökéletes ismeretével végzi, de nemcsak válogat a kész anyagból, hanem sokat újít is a szavakat szokatlan, magaalkotta kapcsolatba hozva (pl. lelkét szántogatja, füstölög magában, ember ez magáért, igazat lát, elfeküdt a nap, csókra kulcsolódik a szája). Újitásai azonban megszokottaknak tetszenek, mert mindig bizonyos határok közt s a meglevő nyelvi fordulatok analogiájára alkotja őket. A népnyelv ez ismerete és öntudatos használata a magyar nyelv legnagyobb művészévé teszi Aranyt, ki tömérdek addig ismeretlen kincscsel gazdagította költői nyelvünket. A magyar nyelv népies árnyalatainak oly tömérdek változata és finomsága csak nála található. *Toldi*nak népies nyelvébe itt-ott (főleg Ilosvai után, kitől egész sorokat sző bele költeményébe) egy-két régies szót is vegyít; ilyenek pl. öklelés, általút, marha (vagyon értelemben). búskodik, keserüli szolgáját. Nyelvé-

nek népiessége bizonyos korlátokat szab a költői kifejezésben. Hasonlatait, képeit és jelzőit a nép képzeletének köréből: a természet, az emberi és állati élet egyszerűbb jelenségei közül veszi.

Kép, kivált metafora aránylag kevés van a költeményben s a mi van, egyszerű, népies nyelvbe illő, de legtöbbször, főleg a kapcsolatot tekintve, új is (lelkét szántogatja, belsejét fúrja és faragja, a szó szivébe nyilallott, ökle csontos buzogánya stb.). A képek legnagyobb része személyesítés, a melyet a népnyelv leginkább szeret. Jelzői közt is vannak szokottabbak, melyeket az egyszerű előadásmód parancsolt rá, de felesleges egy sincs. Mindegyik a maga helyén van, s mindegyik egy egy jellemző vonást, színt tartalmaz. Az egyszerűségnek sok ereje és sok bája nyilatkozik bennük. A dühös Toldi *vaskos* lábnyomától messze reng a parlag, járása *komor* bikáé, tekintete *barna* éjfél s fúj, mint a *sértett* vadkan . . . Ha a jelzőket elhagyjuk, a kifejezés erejének nagy része elvész. Az édes anyjára gondoló Toldi «addig-addig bámult a *susogó* nádra, *nagy meleg* könnycsepp ült szeme pillájára». Ime a jelenetnek báját az egyszerű jelzők adják meg.

Bővebben szóltunk *Toldi*ról, mert csak így tudjuk megérteni Arany föllépésének jelentőségét a magyar epika terén. A nélkül, hogy a mondottakból valamit ismételnénk, csak annyit jegyezünk meg, hogy mindaz, a mit kiemelhe-

tünk, mint Aranyra jellemző vonást, addig majdnem teljesen hiányzott epikánkból s csak az ő *Toldi*ja óta van.

Arany *Toldi*jával egyszerre költészetének tetőpontjára jut s a legnagyobb mesterek közé emelkedik, mert ő is, mint azok, egyszerű eszközökkel alkot tökéletes művet.

IV.

Jellemző Aranyra, hogy *Toldi* rendkívüli sikere nem szédíti el s ezután is olyan szerény s önmagának olyan szigorú kritikusa, mint annak előtte. «*Toldi* sem mindenütt tetszik nekem, — írja Szilágyi Istvánnak — az eleje igen nehézkes; sok helyett igen elszélesedik s néhol nagyon is alant jár... Igy nagyon van okom félni még a jó akaró kritikától is». Ez a félelme, mint láttuk, fölöslegesnek bizonyult. *Toldi* elkészülte után már más terv foglalkoztatja. 1847 januárius végén azt kérdi Szilágyitól: «Hallotta-e ön a Rózsa és Ibolya meséjét? le akarom írni népiesen». Hamar el is készül a 93 versszakos, kilencz kis énekre osztott költemény s megjelenik Vahot *Pesti Divatlap*jában megelőzve *Toldi*t, úgyhogy ez az első nyomtatásban megjelent nagyobb költeménye Aranynak. Ebben a «cselekvény gyorsaságára» törekedett mint maga mondja s a mese valóban könnyeden, gyorsan gördül előre a szépen csengő alexandrin sorokban. Magának ebben az

időben jobban tetszett *Toldi*nál, de a *Szépirodalmi Szemle* más véleményen volt s röviden csak annyit mondott róla, hogy «ez gyöngébb műve lesz mindig». Arany panaszkodott is, költeménye rossz fogadtatásáról s noha barátai buzdították népmesék költői feldolgozására, tanácsukat nem fogadta meg. Később már magának sem tetszett s összes költeményei közül kihagyta. *Toldi*val természetesen nem szabad összehasonlítanunk, mert akkor mi is «gyengébb művének» fogjuk találni, hanem ha annak tekintjük, a mi, t. i. egy népmese költői feldolgozásának, akkor a maga nemében egészen sikerültnek kell tartanunk. Arany tökéletesen bele tud helyezkedni a paraszt mesemondó gondolatvilágába s a bájos kis tündérmesét annak kedves naivitásával s egyszerű, népies fordulatokban gazdag tősgyökeres magyar nyelvén mondja el a magyar népéletből vett vonásokkal élénkítve. A lakodalmas menet, a czigánykerekező és kolduló purdék, a mesekirály házatája, mely tulajdonképen egy falusi bíróé, a «vén *magyar* koldus», ki süvegét még jobban fülére vonva s «félre nézve» mondja:

Nincs nálam szokásban kérni, kiabálni,
Csak bemenni s bent az ajtófélre állni —

mind ilyen találó s a magyar léleknek kedves vonások. Nagy kár, hogy nem fogadta meg Szilágyi tanácsát s nem dolgozott fel egy kötetre való népmesét ugyanígy. Talán ma

ez volna *Toldi* mellett legolvasottabb verses könyve.

Arany sok mindenféle tervvel foglalkozik ebben az évben. Shakespearet szeretné lefordítani Szilágyival együtt, van egy jó, vígjátéknak való meséje, megpróbál népies novellát írni prózában Petőfi novellái mintájára, sokat foglalkozik egy népies nyelven írandó eposz tervével s megfordul fejében a vezérek kora, Dózsa György, Csák Máté s főleg Kinizsi története, mint alkalmas tárgyak, de mindebből semmi sem lesz. Szilágyi István folytonosan buzdítja e tervek kivitelére s ha teheti, egybenmásban kezére is jár. Biztatja, hogy gyűjtsön népmeséket s népies versformákat, írjon a népiességről valamit, dolgozza át a *Zrínyiászt* nyelvbelileg, fordítsa Sophoklest. Arany az utóbbira vonatkozólag írja neki: «Erőnek erejével *eredeti íróvá* tesznek s a fordítás hátrább marad». A Kisfaludy-Társaság február 6-iki gyűlése költői elbeszélésre tüzött ki pályázatot s tárgyul Széchy Máriát jelölte meg. Arany, kit Szilágyi is buzdított, kezdett a dologgal foglalkozni s tavasszal már a tárgy felfogásának módjával tisztában volt s igen örült felfogása eredeti és új voltának.

Szilágyival mindig szivesen levelezett s látogatásának is örült (julius végén), mert hálásan ismerte el, hogy sokat köszönhet lelkes izgatásainak s tanácsainak, de viszonyuk csak két író viszonya, kiket közös mesterség köt össze s

hiányzik belőle a baráti szív melege és őszintesége. Levelezésüket bizonyos tartózkodó feszesség jellemzi. A Petőfivel kötött új barátságból ez teljesen hiányzik. Kezdettől fogva a legmeghittebb barátok, pedig csak egymás lelkét ismerik műveikből. Petőfi második levelében már tegezi Aranyt, mert ő olyan ember, hogy a mely házba bemegy, szereti magát «hanyatt vágni a ládán». «Igaz, hogy ismernünk kell annak jellemét, kit barátunknak fogadunk, — irja — de hiszen, gondoltam, te az enyémet ismerheted munkáimból, valamint én kiismertem a tiedet *Toldi*ból. A ki ily dicsőn festette a gyermeki szeretetet, annak magának is jó fiúnak kell vagy kellett lennie, s ki jó fiú, az nem lehet rossz ember, az szép, tiszta, nemes lélek. Ilyennek tartalak téged s ezért neveztelek mingyárt barátomnak». Arany ezt válaszolja: « . . . téged épen oly eredeti fiúnak képzellek, mint a mily eredeti költő vagy; szived jóságáról, lelked æther tisztaságáról addig is meg voltam győződve, míg azt példával nem bizonyítád irányomban. Csak használd, édesem, használd egész kényelmedet; ez a szív, a micsodás, tied, érzelmei rokonok a tieiddel: így nem félhetsz, hogy idegen leszesz benne».

Arany életének harmadfél esztendejét Petőfi barátsága sugározza be. A két ellentétes lélek csodálatosan megérti egymást, viszonyuk mindvégig zavartalan. A ki ezt a viszonyt igazán ismerni akarja, olvassa el a két barát levelezé-

sét, melynél «kedvesebb» jelenséget Mikes levelein kívül nem találunk irodalmunkban. A kedvesség vonását főképen a humor adja a leveleknek, melyek föltárják előttünk Arany és Petőfi lelkének ebbeli gazdagságát. A zárkózott Aranyra alig ismerünk rá bennük. Szive önkénytelenül megnyilik, minden tervét, titkos gondolatát, aggodalmát és örömét közli barátjával, hol komolyan, hol tréfálkozva, de mindig őszintén és melegen. Junius elsejétől (1847) tizedikéig Petőfi vendégük Szalontán, hova menyasszonyától jött. Kerényihez írt *Uti leveleiben* ezt írja többek közt erről a látogatásról: «Életem legszebb napjai közé sorozom e hetet, melyet itt töltöttem, új barátom családi körében. Egyfelől a komoly vidámságú családapa, másfelől a vidám komolyságú családanya s előttünk a két fecsegő, virgoncz gyermek, egy szőke leányka s egy barna kis fiú . . . . ilyen koszorú övezi szivemet és boldog vagyok; csak az fáj, hogy a napokban már elhagyom, el kell hagynom őket, kiket annyira szeretek, mintha ikertestvéreim volnának». Ezt a boldog hangulatát fejezi ki *Mily szép a világ!* cz. költeménye. Ezt, valamint *Sári néni*, *A csonka torony*, *Lennék én folyóvíz*, *A gólya* s *Arany Laczinak* cz. költeményeit Szalontán írta. A csonka torony rajza s Arany arczképe ugyanekkor készültek. Az utóbbi alá Arany ezt a versecskét írta:

Arczom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleli,
De úgy, ha a mit a festő hibázott
A költő azt utána képzeli.

Aranyéknak végtelenül jól esett Petőfi kedves látogatása. «Hogy gyakran visszaemlékezel azon egyszerűen töltött kilencz napra, kimondhatatlanul jól esik nekünk — írja Arany. — De hát mi, pajtás. Nincs egy kedves falatunk, melyet megennénk neved említése nélkül. Ha most itt volna Petőfi! ha ehetnék belőle! Ezt így tette Petőfi, azt amúgy, ez kedves volt neki stb. stb., az mindig úgy megy. Be szeretnők, ha a mi fiunk volnál! Ha hozzánk járnál legalább — vakáczióra!»

Petőfi ebben az évben másodszor is meglátogatta Aranyékat október végén s több napot töltött náluk ifjú nejével együtt. Ez a látogatás viszonyukat még meghittebbé tette. Petőfi biztatására Arany még juniusban levelet ír Tompa Mihálynak, ki akkor bejei pap volt s ki siet válaszolni s barátjaként üdvözölni Aranyt junius 14-én. Innen kezdődik tartós, őszinte barátságuk. Petőfi őt is a «népies iskolához» számítja s egy költői triumviratust tervez, melyről már második levelében szól Aranynak: «Arany, Petőfi, Tompa, isten-krisztus-úgyse szép triumviratus, s ha dicsőségünk nem lesz is oly nagy, mint a római triumvirátusé volt, de érdemünk, úgy hiszem, lesz annyi, ha több nem». Jókai, midőn az *Életképek*

szerkesztését átveszi, Aranyt 1848-tól kezdve kizárólagos munkatársnak óhajtja megnyerni s tőle, valamint Tompától egy-egy, Petőfitől két verset akar hozni havonként, «hogy így szüntelen a közönség előtt álljon e három név». Ez lett volna irodalmunkban a harmadik «triumvirátus» : az első Kazinczy pesti triasza, Horvát István, Szemere Pál és Vitkovics Mihály volt, a második Vörösmarty, Bajza és Toldy Ferencz. A három triumviratus így költészetünk fejlődésének három fokozatát képviselte volna. A harmadik azonban Petőfi és Tompa összezördülése miatt nem valósult meg. Tompa ugyanis, ki Vahot *Pesti Divatlap*jának munkatársa volt, úgy mint Arany is 1847-ben, nem akart egészen az *Életképek*hez csatlakozni. Tompa vonakodása rendkívül bántotta Petőfit, a ki a szabadelvű fiatal írókat akarta egyesíteni, miután a «tizek társasága» nem kapott engedelmet új lap alapítására. Ez, a két költő között felmerült apróbb egyenetlenségek és Petőfi hevessége véget vetettek a köztük fennálló jó viszonynak. Arany minden áron arra törekedett, hogy főleg Petőfit kibékitse s Tompa is szerette volna, ha a kölcsönös féìreértéseket eloszlatván, újra helyreállították volna baráti összeköttetésüket, de minden törekvés hajótörést szenvedett Petőfi makacs hajthatatlanságán.

Említettük már, hogy a «nepies» költészet, «népköltészet», «nemzeti költészet» fogalmak használatában nagy zavar uralkodott ekkor s

azt sejtjük Petőfi és Tompa egyes megjegyzéseiből, hogy még ő előttük sem voltak ezek egészen világosak. Arany az őt jellemző alapossággal sokat gondolkozik a költészet új irányáról, a népiességről s mintegy önmagának akar számot adni vizsgálódásának eredményéről egy-két jól formulázott nyilatkozatban. Csak kettőt idézek közülük. Szilágyinak az *Iliás*ról s *Odysseiá*ról szólva ezt írja: «Nem egyebek ezek egyszerű — tejmézzel folyó, népi költeményeknél. Bennök az *egyszerűség* a *költői fenséggel* párosulva van s ha nem ez a népi költemény feladata, úgy nincs róla helyes fogalmam. Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszőrűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet». Szász Károlynak, ki akkor még fiatal kezdő volt, szintén ír erről válaszul hozzá intézett költeményére. Minden költő nem lehet *tisztán* népköltő, hanem kivánatos, hogy «a költészet ne legyen olyan, milyenné az a legújabb időben nemesült (?!) t. i. csak egynehány tudósnak, vagy ábrándozó holdvilág-egyéniségnek nagy bajjal megérthető, a nagy többségnek pedig teljesen élvezhetetlen, hanem *legyen egyszerűen nemes, erőteljes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaival ékes*, — szóval döntessék el

a közfal a *népi* és ma úgynevezett *fennköltészet* közt és *legyen a költészet általános, nemzeti!* . . . A költészet végczélja s tökélypontja . . . . az, hogy magát *egyszerű köntösben* is képes legyen *művészileg fejezni ki*». Ime milyen világosan kitüzi a czélt, melynek elérésére a magyar költőknek törekedniök kell! Ezzel egyszersmind a maga czélját is megállapította s kijelölte a maga útját, melyen haladnia kell. Halad is rajta azzal a nyugodt öntudattal, hogy ez az egyedül helyes és igaz. A népies irány ellenségeinek apró csipkelődései boszantják ugyan, de útjáról le nem térítik, épen úgy mint Petőfit.

Rózsa és Ibolyán kívül 1847-ben még egy népies költeményt írt, ez a *Szent László füve* népmonda, melynek tárgya az a csoda, hogy Szent László Isten parancsára ellövi nyilát s a nyíl «kopótyúja» alá szorult keresztfűben (Gentiana crutiata) megtalálja a pestis orvosságát. Ezt a csodát Podhraczky *Szent László királynak és viselt dolgainak históriája* (1836) könyvében, sőt egyes botanikai munkákban (Beythe, Csapó József) is olvashatta. Kompoziczióbeli ügyessége abban nyilatkozik, hogy a pestis dühöngését kapcsolatba hozza a kunok elleni harczczal s Isten büntetésének tünteti fel a vérontásért, továbbá hogy összeköti egy pogánylázadással is. A nép t. i. vissza akar térni a régi pogányságra s László e csodával megerősiti egyszermind keresztény hitében. A népies nyel-

ven s krónikás egyszerűséggel elmondott csodás eseményt sok realisztikus vonással hozza közelebb korunkhoz s teszi mintegy hihetőbbé.

Lirai költeményekkel nem igen próbálkozik. A Petőfinek írt válaszon kívül csak egy igazi lirai költeményt írt ebben az évben, melyben *Toldi*jával nyert aranyait énekli meg humorosan. «Végtelenül ügyetlen vagyok a lyrában,— írja Petőfinek — úgy érzem, mintha elveszne markomban a finom ujjakhoz alkotott líra. Aztán meg hol is vennék én lyrai lelkesedést? Prózai életmódom szinte phlegmatikussá tett, aprós bajaim és örömeim nem méltók megénekelni s bár családi életemben a boldogabbak közé számíthatom magamat, ez a boldogság még sem olyan, hogy kitörő örömét versbe önteni, hanem csak olyan, hogy jóltevő melegét folytonosan érezni lehet. Hozzá még a lyra valódi kora, 20—30 év, tőlem oda van; ifjú örömeim, keserveim, reményeim nincsenek, szóval a szív szerepe jobbadán el van játszva. s a főre kerül az uraság. Én hát, édes öcsém, nem esetlenkedem a lyra országában, hanem megyek azon az úton, melyen már egy pár lépést tennem sikerült, irok históriákat, rectius *istoriákat ad ponyvám,* miként Tinódi Lantos Sebestyén».

Mindez igaz, de a lírában való «ügyetlenségének» főoka az, hogy természete s költői tehetségének alapsajátságai egyenesen epikussá prædestinálják. Epikus lett, mert szükségképen

azzá kellett lennie. A ballada formája már tetszik neki, még pedig azé a néhány népballadáé, melyeket ismer. «*Fejér László* forma balladákban kellene próbát tennem, — írja — azok lapban is adhatók volnának és mégis elememben maradnék». Petőfi buzdítja, hogy csak írjon balladákat, ő is írna, de nem érez tehetséget hozzá. Arany megpróbálkozik az ilyen rövid lyrico-epikai költeményekkel, ballada- és románczfélékkel s ezek, úgy érzi, inkább a tehetségéhez valók s elég jól sikerülnek neki. Ilyenek a *Varró leányok*, *A méh románcza*, *Szőke Panni*, *A tudós macskája*, melyeket még ebben az évben ír. Mindenesetre jelentékeny kisérletek s későbbi ballada-remekeinek nem egy tulajdonsága feltűnik bennük. Ezeket a kisebb alkotásokat azonban nem tartja igen értékeseknek, vagy fontosaknak s két nagy művön dolgozik életének e legtermékenyebb esztendejében. Minden barátja és ismerőse «nagy» költemények írására sarkalja s maga is legszivesebben ír ilyeneket. Tudja, hogy van tehetsége hozzá, a kitartás és lelkesedés pedig még ekkor nem hagyja el. Már május 27-iki levelében említi Petőfinek, hogy még egy Toldit akar írni, *Toldi estéjét* s ezt neki szeretné ajánlani. Hozzá is kezd s augusztus végén két énekkel elkészül. «Cselekvénye igen lassú. Nagyszerű akar lenni, megjárom vele, ha elrontom», — írja róla.

A Széchy Mária-pályázat, melyről már szólottunk, szintén foglalkoztatja. Eleinte pályázni

akar; Petőfi és Tompa, kik szintén írnak a murányvári amazonról, nem pályáznak s így nem kell barátaival versenyeznie. Mindazáltal később ő is lemond róla, mert elkésik s nagy költeményét különben sem akarja «tizenkét aranyért bizonytalanra odavetni». Elég gyorsan írja. Szeptember elején még hozzá sem kezdett, október végére már fele készen van, deczember 11-ére pedig egészen elkészül *Murány ostroma* (a pályázat határideje nov. 20.-a volt). Két nap mulva már küldi Petőfinek, hogy szerezzen neki kiadót. Ezzel záródik le Arany fellépésének, íróvá lételének dicsőségben, munkában és reményekben gazdag esztendeje.

V.

A dicsőséget sokan lelkük nyugalmával fizetik meg. Arany ezek közé tartozott. Míg «közönséges» ember volt, természetesnek találta a «közönséges», szürke, polgári életet; de egyszerre költő lesz, a ki költőkkel, írókkal barátkozik, a ki igazán csak irodalmi dolgok iránt érdeklődik, kitől igen sokat várnak. Egyszerre érezni kezdi, hogy le van nyügözve: családját kell eltartania, dolgoznia kell a mindennapi kenyérért és milyen munkát! Kicsenyeskedő és korlátolt kisvárosi emberek közt kell élnie, kik nem értik meg, kiknek «nem kell a Pegasus, ha politikai czikkekből nincs a nyeregtakarója.» «Ez az én életköröm oly prózai valami, —

írja Szilágyinak 1848 elején — hogy sokszor hét számra nem tudok kibontakozni a prózai hangulatból. Hiába! költőnek szabadnak, függetlennek kell lenni: köszönöm én a versírást, a mit ottan-ottan sertéspassus írás és a Liptákné tyúkpanasza szakaszt félbe. Azonban ezen nem segít sem a jó Isten, sem a jó emberek: hát húzzuk az igát és nézzünk a föld, nem az ég felé». Innen kezdődik küzdelme a sorssal, mely a függetlenséget makacsul megtagadja tőle és mindvégig olyan működési körökre kárhoztatja, melyek nem neki valók. És ettől fogva kezdődik küzdelme önmagával. Az «örök kétely» emészteni kezdi. Nem bízik önmagában, azt hiszi, hogy túlságosan nagyra becsülik s ő ennek nem tud megfelelni és ha tudna is, körülményei nem engedik. Ez a kételkedés és önbizalom-hiány ekkor még nem uralkodik akaratán, mint később, de egyes nyilatkozatai azt sejtetik, hogy már keletkezőben van. A Kisfaludy-Társaság 1848 február 1-én tagjai sorába választja, de örömét elrontja egyes írótársak irigysége, vagy vélt kicsinylése, melyről keserűen panaszkodik Toldy Ferencznek. A lelki bajokhoz egyéb is járul. Szalontát 1847-ben nagy tűzvész pusztította el: 2175 épület égett le. Arany lakása ugyan sértetlen maradt, de a város félig-meddig tönkre ment: e miatt mind rendetlenebbül kapta jegyzői fizetését. Anyagi gondok kezdték nyugtalanítani, melyek később is nagy szerepet játszanak életében.

A nagy év, 1848 elején, mikor még minden csendes, a *Murány ostromának* kiadásával foglalkozik. Az egészet Petőfi intézi. Emich csak 100 pengő forintot akar érte adni; ennek oka Petőfi szerint az, hogy a *Toldi* nem kelendő, mert drága. Végre maga Arany adja ki. A nyomtatási költségeket Emich, a bizományos, levonja az ezer példány jövedelméből. Április elején jelenik meg elég csinos, 40. p. krajczáros kötetben. A czímlapon «beszélynek» nevezi Arany s Vörösmartyból vett mottójával: «Ó hölgy! az Isten *gyönyörül* teremte tégedet.» előre sejteti felfogását *Szécsi* Máriáról (Arany így írja). Művének alapeszméjét röviden így foglalhatnók össze: a nő nem hadakozásra, hanem szerelemre van alkotva. Petőfi *Szécsi Máriájának* ugyanez az alapeszméje. Csodálkoztak is mindaketten a meglepő találkozáson, mikor megismerték egymás munkáját. Tompa a maga elnagyolt és gyenge költeményében elejti a szerelem motivumát s az esküszegést emeli ki.

Szécsi Mária és Veselényi Ferencz szerelmét, mely Murányt a császáriak kezére juttatta, tudvalevőleg már Gyöngyösi István megénekelte *Márssal társalkodó Murányi Vénusában* (1664) húsz évvel az esemény után. Arany felhasználja adatai egy részét, de költeményének meséjét br. Mednyánszky: *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* (1829) cz. gyűjteményéből veszi, melyben a történet *Brautwerbung* czímen olvasható. Ez külön is

megjelent 1817-ben egy német folyóiratban, a hol Kisfaludy Károly olvasta s ennek alapján írta meg 1820-ban *Szécsi Mária vagy Murányvár ostromlása* cz. négy felvonásos drámáját. Arany ezt is ismerhette még vándorszinész korából. Kisfaludy nyomról-nyomra követi Mednyánszky novelláját.

Arany négy «szakaszra» osztja elbeszélését. Az elsőben Veselényi haditanácsába vezet bennünket. Látjuk, hogy az ostromló vezér szorultabb helyzetben van, mint az ostromlott vár. Rohamai sikertelenek voltak s most közeledik Rákóczi György ellenséges serege, mely itt éri táborát, ha addig be nem veszi a várat. A második szakaszban egy tábori követ képében maga megy a várba, hol nem tudván okokkal rábírni Máriát pártjának elhagyására, egy előre megírt szerelmi vallomást ad át neki s hirtelen távozik. Ezt a valószínűtlen és szerencsétlen motivumot Mednyánszkytól veszi át Arany. Mária is észreveszi, hogy Veselényi otthon, előre megírja szépségének dicsőítését és vallomását s nem is tartja őszintének. Hát Veselényi nem veszi észre, hogy levele csakis ilyen hatást kelthet? Ez Aranynál szokatlan lélektani hiba. A harmadik szakasz Veselényi kalandos várbalopódzását s tőrbe esését, a negyedik a színpadias vérpad-jelenettel való próbát, azután Máriának s a várnak meghódolását mondja el. A mesének nemcsak e főpontjai, hanem részletei is Mednyánszky novellájából valók, néhány

kisebb reszletet Gyöngyösi szolgáltatott. A nyers anyagot ügyesen alakítja egészszé s az eseményeket egy napnyi időtartamra koncentrálja, a mi elbeszélő költeményben elég ritkaság s inkább drámában van helyén. Maga mondja, hogy a cselekvényt mindenütt drámaivá akarta tenni, ezért festette az érzelmeket és indulatokat is igen részletesen s hogy ez sokat ártott költeményének. Mindenesetre a pontos lélekrajz volt a főgondja s nem egy finom vonással lep meg az elbeszélés folyamán. Pl. Mária lelki háborgását, mikor Veselényire vár s asszonyos közetkezetlenségét megkapóan ecseteli (III. sz.), valamint hiúságát, midőn gazdagon felöltözik, hogy Veselényit a vérpadon meghódítsa. Kissé azonban meg is sokaljuk a részletes lélektani rajzot, melynek főczélja az, hogy elfogadhatóvá tegye a két ellenfél ébredő s erősbödő szerelmét. Ez azonban nem sikerül, nemcsak azért, mert néhány óra alatt történik az egész, hanem egyéb okok miatt sem. Arany drámaivá akarta tenni a cselekvényt és kissé színpadiassá, mesterkéltté tette.

Alakjai nem mindig a *Toldi* egyszerű és igazi emberei, hanem sokszor szinészek, a kik szerepeiket nagy igyekezettel játsszák, de egészen nem elégítenek ki bennünket. A vérpadjelenet (mely Mednyánszky bűne) annyira színpadias, hogy teljesen hidegen hagy. A vérpadon szónokló Veselényi épen oly kevés érdeket kelt, mint a «bakó» *végszóra* belépő Mária, ki párt-

ját elhagyja, hogy «kövessen férjet» A fekete teremnek, melyben a jelenet történik:

> Ajtaja kettő van: középen és balra,
> Emennek ablaka fátyollal takarva,
> Amaz kettős ajtó, a folyosóra ki —

valóságos színpadi utasitás a rendezőnek. A lélekrajzokat csupa monologokban adja. Általában egy költeménye sincs Aranynak, melyben személyek annyit beszélnének, vagy inkább szónokolnának, mint ebben. Mindig szónoki, vagy színpadi pózokban látjuk őket s szavaikon keresztül nem tudunk igazán lelkükbe pillantani. Sok szó, kevés bensőség. Ez a szóno- [illegible] gyik főhibája a költeménynek. Az első szakasz csupa szónoklat (a tanácskozás); mily hosszú pl. az öreg Solymosinak, a követnek beszéde, vagy később Veselényi monológja! A második szakasz nagy részét Mária, Veselényi és a hű Rákóczi-párti Kádas (Solymosival, a derék vén katonával együtt, legsikerültebb alakja a költeménynek) beszédei teszik. A harmadik szakaszban Mária monologjai s Kádassal való párbeszédei (vagy páros szónoklatai) szintén hosszadalmasak, a negyedik szakasz hasonlóképen tele van beszédekkel. Solymosi körülményes elbeszélése közvetlenül a befejezés előtt nem is helyén való. Ennyi szónoklatot, ha még oly sikerültek is, nem bír meg egy költemény. A néhol gyönyörű leírások némileg kárpótolnak bennünket a sok beszéd okozta

fáradságunkért. Ilyenek az alkonyatnak végtelenül hangulatos és Veselényi érzelmeivel művészi kapcsolatba hozott festése, vagy a közeledő s kitörő viharé (a III. szakaszban).

A költemény nyelve is különös. Arany ebben oly nyelvet akart megkisérteni, «mely az irodalmi s népies nyelv közt mintegy középet tartson, erős legyen, de ne czikornyás.» Ezt nem sikerült egészen elérnie. Az egyszerű, sokszor népies nyelvbe ilyen szavakat vegyít: nyugtanya, fellengő, ismeretség, cselekvéstér, egyéni szabadság, szíve hölgye, közjó, közügy, méltányol, üdvének rohama stb., melyek kirívók oda nem illő voltuk, vagy prózaiasságuk miatt.

Még egy nagy hibája van a költeménynek. Alapeszméjénél fogva: «az Isten a némbert szerelemre teremté», humoros költemény lehetne. Mária csak addig hős és szilárd amazon, míg szerelmes nem lesz, akkor feladja a várat s férjhez megy a hódítóhoz. Kész vígjáték-tárgy, csakhogy Arany a vígjátéki motivumokat szinte tragikusan dolgozza fel s innen az egész költeményt jellemző erőltetettség, komoly feszesség. Máriát komolyan is veszi, meg nem is. Heves politikai szónoklatán bizonyára Veselényivel együtt mosolyog. (II. 51.) Komolyan rajzolja küzdelmét ébredő szerelme ellen, de mi nem nyomhatunk el egy mosolyt, mikor azt halljuk hogy Mária, ki előbb elszakítja s eldobja Veselényi levelét, majd el akarja égetni, Kádassal még egyszer felolvastatja magának, aztán «zá-

ros fiókjába veti.» Végre mégis elégeti, de csak a *felét*, a másik felét elolvassa s újra elteszi. Épen így vagyunk Mária büszke, méltatlankodó beszédeivel és azzal a fejtegetésével, hogy csak a «közjó érdekében» s nem szerelemből akar Veselényi felesége lenni. A komoly részleteket olvasva nem egyszer nevetni szeretnénk, de nem merünk, mert a költő erre nem ad engedelmet. Ez a vegyes hatás a mű másik főhibája, mely leggyengébb elbeszélő müve Aranynak (az *Elveszett alkotmányt* csak kisérletnek tekintve). De más elbeszélők műveivel összemérve még mindig derekasan megállja a helyét, mert a *Toldi* fejtegetésében kiemelt eredeti epikus kvalitások legnagyobb részt ebben is megvannak, ha nem oly mértékben is. A kritika bizonyára elismeréssel fogadja, ha nem 1848 elején jelenik meg, mikor, Arany szavaival élve: «a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták.»

A párisi februáriusi forradalom, mint tudjuk, Európa több nemzetét hasonló mozgalomra lelkesíti. Németország több államában s Olaszországban a nép feltámad elnyomói ellen. Márczius 13-án kitör a bécsi forradalom s ennek hatása alatt 15-én a pesti, mely vér nélkül kivívja a sajtószabadságot. Petőfit, a mozgalom lelkét, örömmel üdvözli Arany. «Vedd kézszorításomat polgári dicsö küzdelmeidért . . . — írja neki — meg nem állhatom, hogy örömem s *büszkeségem* teljében fel ne kiáltsak: O et delicium et dulce decus meum. Add át kézszori-

tásomat s ölelésemet a lelkes Jókai Mórnak is.» Ugyanebben a levélben írja, hogy *Toldi estéje* elkészült. Az év első hónapjaiban serényen és kedvvel dolgozott rajta, noha egész napját hivatalának s estéjét családjának szentelvén, csak reggelenként írhatott egy félórát. Az *Életképek* s a győri *Hazánk*, hova Petőfi is dolgozott, már előbb közölt belőle mutatványt, az egész azonban nem jelenhetett meg. Arany ugyan elküldte Petőfinek, de az akkori zavaros időkben nem igen lehetett kiadót találni s a kézirat hosszas vándorlás után az év végén visszakerült a költőhöz, hogy csak évek mulva lásson napvilágot többé-kevésbbé megváltozott alakban. Tehát Toldi élettörténetének eleje és vége készen volt, csak a közepe, Toldi férfikorának története, hiányzott. Petőfi buzdította is, hogy ha a *fejét* és *lábát* megcsinálta, kötelessége a *derekát* is megcsinálni és Arany meg is igérte, hogy majd gondolkozik a dologról, de neki a munkához mindig nyugalom kellett, mint önéletrajzában mondja, ekkor pedig a nyugalom nagyon is hiányzott. Ebben az időben adta ki Petőfi *Coriolanus* fordítását «Shakespeare összes színművei» első köteteként. A czímlap szerint Arany, Petőfi és Vörösmarty fordították volna a többit. Petőfi sürgette a *Windsori víg nők*, vagy *János király* fordítását, melyekkel Arany már régebben próbálkozott, de azt felelte, hogy régi fordításai tűzrevalók, újak meg nincsenek s nem tudja, egyhamar lesznek-e, mert kedvét

nagyon «lerombolták hivatalos komisz dolgai», melyeket a közigazgatásban beállott zavar okozott.

Nemsokára új munkaköre is akadt. Az első magyar miniszterium fontosnak tartván, hogy a nép kellőképen felvilágosittassék a nagy, országos átalakulásról s némileg müveltessék is, elhatározta egy jól szerkesztett néplap kiadását, illetőleg segélyezését. A lap megteremtését egy választmányra bízták, melyben Petőfi is benne volt, ki Aranyt ajánlotta szerkesztőnek, a mit egyhangúlag elfogadtak. Petőfi számítása szerint 3000 pengő forint lett volna a szerkesztő jövedelme, azért írt Aranynak, hogy rögtön jöjjön: «A mint levelemet megkapod, ülj tüstént kocsira, vagy à la Zajtay István uram lóra s rohanj.» Arany fel is jött s vagy egy hétig Petőfiék vendége volt. Megismerkedett Petőfi szüleivel s az íróvilág több tagjával: Jókaival, Lisznyaival, Laukával, az idősebbek közül Vörösmartyval, Garayval s másokkal. Ekkor vitte el Petőfi Barabáshoz, a ki lerajzolta. Ez az arczképe jelent aztán meg az *Életképek*ben. (I. 26. sz.) A néplap dolgában azonban nem látván elég állandóságot, nem akarta családját koczkára tenni az állásáról való lemondással s átengedte volna a szerkesztést Vas Gerebennek, a ki szintén pályázott rá. Végre Petőfi unszolására Vas Gerebennel úgy egyezett meg, hogy ez legyen a felelős szerkesztő, ő pedig a «szerkesztőtárs» s a tiszta jövedelmen osztozzanak.

Arany neki való feladatnak tartotta, hogy a «a népet az irodalomban lassan-lassan emelje», mert régi, kedvencz eszméje «költői hatást gyakorolni a népre.» Ki is fejtette, hogyan kellene a jó néplapot szerkeszteni. Tervei, tanácsai mind kitünőek, a néplélek igazi ismeretéről tanúskodnak s ha ezek szerint szerkeszt Vas Gereben, lapjuk ideális néplap lett volna. Junius 4-én indult meg a *Népbarátja* mint hetilap s Arany szorgalmasan dolgozott bele novemberig, a mikor látván, hogy nem tudja a lap vezetését helyes irányba terelni s hogy az Vas Gereben gondatlansága következtében mind silányabb lesz, nem törődött vele. Az 1849. márczius 16-i számtól kezdve neve sem szerepel többé mint «szerkesztőtársé» a lapon, mely a junius 10-i számmal meg is szünt.

Öt hónapon keresztül buzgó és lelkiismeretes munkatársa volt a lapnak, melyben a következő, zamatos magyar nyelven írt tartalmas politikai czikkei jelentek meg: *Önkénytes sereg, Segítsünk a hazán! Ismerkedés, Országczímer, nemzetiszín, Mentsük meg a hazát! Kinek van igazsága? Mik voltunk? mivé leszünk?* (Magyarország története dióhéjba szorítva), *Fellázadtunk-e mi magyarok?* Ezeken kívül hét népies költeménye jelent meg, köztük *Losonczi István,* egy 80 versszakra terjedő «népies krónika», mely egyetlen hosszabb költeménye ebből az időből. Tárgya a temesvári hősnek vitézi védelme és halála, valamint feleségének Pekri

Annának nemes áldozatkészsége, melylyel mindenüket pénzzé teszi, hogy sereget toborozzon férje segitségére. Czélja például állítani oda Losonczit és nejét, hogy a népet önfeláldozásra lelkesítse. Előhangjában ezt nyiltan is kifejezi:

Sokszor elgondolom: én uram Istenem!
Ha jőne hazánkra egy nagy veszedelem,
Feltámadna-é a magyar mind egy lábig,
Vérrel és vagyonnal védeni halálig?

A történetet egyszerű bensőséggel a nép nyelvén mondja el.

Az *Életképek*ben, melynek, mint tudjuk, rendes munkatársa lett, az 1848. évben tíz kisebb költeménye jelenik meg a *Toldi estéjé*ből közölt mutatványon kívül.

A munkához valóban nincs kellő nyugalma, az egymást kergető nagy események folytonos izgalomban tartják. Közeledik az első népképviseleti országgyűlés, juniusban vannak a választások. A szalontai nép, mihelyt megérti, hogy joga van választani, minden rábeszélés nélkül Aranyt jelöli képviselőnek. «Oly erős közvélemény lett Szalontán mellettem, — írja Petőfinek, — minő aránylag Kossuth mellett sem volt az országban.» S mégis megbukik otromba kortesfogások s a «tekintélyek» pressiója következtében. Petőfi, ki tudvalevőleg ugyanígy járt, keserű gúnnyal írja barátjának: «Ejh, ejh, Jankó, hogy te nem lettél követ! ez valódi csapás . . . rám, ki már erősen számítottam arra,

hogy a jegyedet nekem fogod adni, mely szükséges lesz, hogy az ember a nemzetgyűlést a galériáról! bámulhassa . . . hahaha! Én tehát a galériára szorultam! én a galériára! . . . Szegény nép, szegény nép, legfanaticusabb barátod csak úgy a távolból fogja hallgatni, mit végeznek sorsodról . . .» Mindenesetre jellemző tény, hogy Arany és Petőfi, kik maguk is a nép fiai s mint költők és emberek a nép legigazabb barátai, hiányzanak az első népképviseleti országgyűlésről.

A csalódás keserűségét azonban csakhamar feledtetik velük a nemzet életében beállott nagy fordulatok. A bécsi reakció által titkon felbújtott nemzetiségek fellázadnak, Jellasics, horvát bán, seregével szeptember 11-én betör az országba s megkezdődik a nemzet élethalálharcza szabadságáért. Petőfi a honvédseregbe áll kapitányi ranggal, Arany mint tisztviselő tesz szolgálatot a hazának s a Szalontán átkelő számos csapat elszállásolásával és ellátásával, valamint az ujonczok állításával járó tömérdek fontos teendőt végzi s emellett nemzetőri szolgálatot is teljesít. A szalontai nemzetőröket Aradra rendelik november elején, Arany is velük megy (teljes honvéd-fölszereléssel) s két hetet tölt ott, míg egy másik csapat föl nem váltja őket. «Kimondhatatlanul jól esik visszaemlékeznem ama péntek éjszakára — írja Petőfinek — midőn esteli 10 órától reggeli 2 óráig, tehát négy teljes órán keresztül, Arad város

piarczán mint kitűzött riatéren részint állva, részint ülve, főleg pedig hasmálva observálgattuk a borongó holdvilágon fel-fel villanó álgyú villámokat, hallgattuk az egymásba szakadt dörrenéseket és kushadtunk a mellettünk szétpattogó bombák forgácsai elől. Ez, leszámítva a félelmet, isteni mulatság volt.» Berger várparancsnok négy óra alatt ötszáznál többet lövetett a városra. Erre emlékezve énekli később Bolond Istókjában:

Oh! láttam én (hisz ott is voltam egyszer:
Tenni kevés — de halni volt esély)
Győzelmeid napját...

Petőfi neje kis fiával, kinek Aranyék voltak a keresztszülei, 1849 február havának végétől május végéig náluk lakott Szalontán, míg férje az erdélyi csatatereken harczolt. Az év első hónapjaiban a magyar hadsereg egyik diadalt a másik után vívta ki s a szabadság ügye győzni látszott. Arany ebben bízva s mivel Szalontán többé semmi kilátása sem volt a megélhetésre (fizetését nem kapta), hivatalért folyamodott Szemere Bertalan belügyminiszterhez, a ki május hó közepén kinevezte belügyminiszteriumi fogalmazóvá. Családját Szalontán hagyva Debreczenbe sietett, hol akkor a kormány és az országgyűlés székelt és elfoglalta új hivatalát. Itt egy népies irodalmi vállalatot indított meg *A szabadság zengő hárfája* czimen, melylyel a népre akart lelkesítőleg hatni.

A ponyvairodalmi termékekhez hasonló kis füzetkékből kettő jelent meg, melyekben öt költeményét közölte. Állami támogatásért is folyamadott, de a szabadságharcz új nagy fordulata elterelte a figyelmet minden egyébről. A miniszteriummal junius elején Pestre ment, Garayéktól bérelt egy szobát s gyakran érintkezett Petőfivel, ki ekkor tiszti rangjáról lemondván, szintén Pesten tartózkodott. Ekkor beszéltek utoljára egymással. Az orosz invázió hírére szabadságot kért és sietett haza Szalontára. Itt kapta Petőfi utolsó levelét s utolsó üzenetét Ugráról, mikor a költő az erdélyi csatatérre sietett Bemhez. «Miért nem jött Szalontára? — írja Arany — mert Berényből Váradra egyenesebb amúgy s ő sietett — meghalni.»

Nemsokára megkezdődött az oroszok elől való menekülés. Vörösmarty, Bajza és Vachott Sándor Szalonta felé menekültek s néhány napig Aranyéknál laktak. Görgey seregének átvonulása után megjelentek az oroszok s Arany, kit forradalmi czikkei és versei, valamint kormányhivatala a győztes hatalom előtt eléggé kompromittálhattak, harmadmagával egy darabig bújdosott és rejtőzködött, de azután visszatért szülővárosába s kétségbeesetten tekintett családjának és magának reménytelen jövője elé.

VI.

Az osztrák rémuralom nyomását a költő szülővárosa is megérezte. Az őrjáratok folytonos czirkálása 1849 végén örökös rettegést okozott, mert senki sem tudta, hogy mikor fogják el mint politikailag gyanus egyént. Arany heteken át felöltözve töltötte az éjtszakákat várva az elfogatásra kiküldött katonákat. Ez a nyomasztó állapot lassankint megszünt, de a kínzó aggodalmak helyét az anyagi gondok foglalták el. Mi lesz vele és családjával? Nem csoda, hogy mikor a szalontai szolgabíró, egykori tanulótársa, meghívta irodájába, hogy szerény tiszteletdíjért segédje legyen, az ajánlatot elfogadta. Kis megtakarított pénzén megveszi egy csizmadia házacskáját s legalább megvan az az öröme, hogy a maga hajlékában lakhatik családjával és éldegél, «a hogy lehet, míg lehet.» 1851-ben Tisza Lajos hívja meg Gesztre, hogy fiának, a kedves és tehetséges Domokosnak, nevelője legyen. Félévet tölt a zajos geszti udvarban, de természetéhez híven félrevonulva s kitünő tanítványával foglalkozva, kit a klasszikus és magyar költészetre oktat. Októberben a nagykőrösiek megválasztják gimnáziumukba a latin és magyar nyelv tanárának. Arany a kecskemétiek hasonló ajánlatát mellőzve elfogadja a meghívást és elhagyja szülővárosát, hol harmincznégy évig lakott. Nem egyszer panaszkodott azelőtt erre a városra s szeretett volna is

szabadulni onnan, de most mégis nehéz szívvel válik meg tőle és rokonaitól, meg jó embereitől, hogy messze idegenben új családi tűzhelyet alapítson. Két színdarabját, melyeket eddig rejtegetett, elégetteti sógorával s Nagykőrösre költözik.

Ezek Arany életének «külső» körülményei az ötvenes évek elején. Feleljünk már most arra a bennünket sokkal inkább érdeklő kérdésre, hogy milyen volt *lelki* élete ebben a szomorú időben.

A gyász os emlékű korszak kezdete Haynau rémuralma volt. Jeleseinket kivégezték, honvéd tisztjeinket másokkal együtt fogságba hurczolták, némelyeket internáltak, a menekülteket in effigie végezték ki. Majd a «Bach korszak» következett. Magyarországot besorozták Ausztria tartományai közé, kerületekre osztották, rendeletekkel és katonai erőszakkal kormányozták. A megyei hivatalokba a gyűlölt «Bach-huszárok» ülnek, kiknek számtalan eszközük van a magyar önérzet sértegetésére. Vége az alkotmányos élet pezsgő forrongásának, melyhez 1825 óta annyira hozzászokott a nemzet, vége a szólás- és sajtószabadságnak. Gyűlések tartására gondolni sem lehet, a véleményét szabadon nyilvánítóra börtön vár, a sajtóra, az irodalomra ismét ránehezedik a cenzúra bilincse. Sok ember, kinek Kossuth-bankókban volt a vagyona, anyagilag is kárt szenved, vagy tönkrejut. A kémrendszer folytonos aggodalomban

tartja a jó hazafiakat. A német nyelv, a «trafik», a «stempli», a fegyverhordási engedély, az útlevél-kényszer megannyi csapás a magyar büszkeségre. A Gotterhalte, melynek lepisszegőit a Nemzeti Színházban egyszer megbotoztatták, a sárga-fekete szín, mely a nemzetiszín helyét foglalta el, a kétfejű sas, mely a magyar félhivatalos laptól kezdve a kártyacsomagokig mindenütt megjelenik, megannyi tűszúrás az elkeseredett magyar szíveknek. Remény pedig ebből a nyomorúságból való kijutásra alig van. A nemzet leghatalmasabb erőfeszítése hiábavaló volt, letiporták mégis s Európa «vállvonítva kullogott tovább.»

Az irodalmi viszonyok is elég szomorúak. Eleinte úgy látszik, hogy mindent elülről kell kezdeni. «Oda vagyunk visszavetve, — írja Nagy Ignácz Aranynak — hol a megboldogult *Regélő* idejében voltunk, sőt talán még annál is hátrább.» Ő az, ki a szabadságharcz után az első szépirodalmi lapot megindítja, a *Hölgyfutárt*, mely tudvalevőleg *napilap* volt. Merész vállalkozás 1849 végén! Nyomában csakhamar több szépirodalmi lap keletkezett: Szilágyi Sándor *Magyar emléklapok*-ja, mely betiltatván, *Magyar Irók Füzetei*, majd *Pesti Röpívek* czimen jelent meg 1850-ben, Vahot Imre *Reménye*, Szilágyi Virgil *Budapesti Viszhangja*, Jókai *Délibábja*, Pákh *Szépirodalmi Lapok*-ja, Császár *Divatcsarnoka*. Mindezek azonban csak rövid ideig éltek, megbuktak egymás után.

«Sem író, sem olvasó közönség nincs», — írja Jókai 1851-ben. Később olvasó akad, a könyvekre is van elég előfizető, de a költők nem írnak. «Kifogytak, kiszáradtak, kihaltak», — mondja Arany — «Kerényi meghalt! Bozzai Pali meghalt! miért nem halunk meg mindnyájan!» A fiatalabb írói nemzedékben pedig nincs sok köszönet, Pesten czivakodnak, torzsalkodnak. A tehetségek helyét féltehetségek, sőt egészen tehetségtelen íróemberek foglalják el, kiknek éretlen zaja a jobbakat boszúsággal tölti el. «Iszonyú sok lerúdalni való állat kezdi rágni a bógácskórót Parnassus körül . . . — írja Arany Szilágyi Sándornak. — Botot nekik, míg el nem rontják a közönség izlését . . . Hiszen inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infamis!» Ezek ellen kezdi *Vojtina levelei öcséhez* cz. szatira-ciklusát, de azután abbahagyja, megsajnálván őket, «hisz magyarul döngicsél-tek».

Ezek azok a hatások, a melyek Arany lelkét ez időben érik. A nemzet reménytelen jövője, az abszolutizmus nyomása, az irodalom züllése mélyen hatnak rá és érzékeny lelkét tekintve mélyebben, mint másokra. Petőfi halála is nagy csapásként sújtja. Bánatáról ékesen szólnak azok a költeményei, melyekben legjobb barátja emlékének áldoz. Volt s akadt később is barátja, kiket szeretett és becsült, de oly kedves egyik sem volt szívének, mint ő. A folyton lángoló ifjú idősebb barátját is lángra tudta gyúj-

tani: «láng gyúlt a láng gerjelminél . . .» Halála Aranyt lelki támaszától fosztotta meg. Ettől kezdve a csüggedés és kételkedés mind jobban erőt vesz rajta. Nincs nyugalma nagyobb epikai alkotásra. *Toldi*-féle hős-idylli képeket nem tudna most rajzolni. «Mint a patak, — úgy-mond — melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá tesped, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más, egy darabig futva, posvánnyá lapul, vagy iszap és fövénytalajban vész el: úgy voltam én. Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat.» Lelke tele csüggedéssel, elégedetlenséggel. Mélabú fogja el, kedélye el-elborul, legföljebb humorban enyhül kissé. Nem csoda, hogy Homerostól a «hunyó dicsőség lantosa», Ossián felé fordul, Shakespeare-től pedig Byron felé. A lángeszű és dúlt lelkű Byron pesszimizmusa, keserű kaczaja, czinizmusa, mélabús ellágyulásai és sötét rajzai vonzzák leginkább.

Katalin-ja, mely 1850-ben a *Magyar Irók Füzeteiben* s aztán önállóan jelenik meg, e byroni hangulatának szülötte s azért oly különböző addig írt költeményeitől. Tárgyát s anyagát Arany ugyanonnan vette, ahonnan *Murány ostromáét*, t. i. Mednyánszky könyvéből, melyben *Die Mauerblende zu Budethin* czímen találta a XVII. századbeli történetet.

A vágmenti Budetin vár vasakaratú ura, Szunyog, leányát, Katalint, Jakusicshoz, Oroszlánkő urához kényszeríti, bár a leány Forgács lovagot szereti. Hiába minden könyörgés, a zsarnok apa megtartatja az eljegyzést. Forgács az eljegyzés éjjelén találkozik Katalinnal. Meglepik őket s a felbőszült Szunyog befalaztatja leányát. Forgács fegyvereseivel kimenti börtönéből s magával viszi. Menekülés közben Jakusicscsal találkozik, kivel megvív és elesik. Katalin, hogy atyja boszújától meneküljön, a gyűlölt Jakusics nejévé lesz. (Katalinról még annyit tudunk, hogy később II. Balassa Bálinthoz, a költőhöz ment férjhez). — E tárgyat Arany előtt is feldolgozták, a feldolgozások közül Jakab István *Zsarnok apa* cz. drámája a legfigyelemre méltóbb (1836). Arany ekkori hangulatának s a művészi hatásnak megfelelőbb tragikus véget ad a történetnek: Katalin is meghal s apja megőrül. Mint a *Murány ostromá*ban, itt is követi Mednyánszky szép elbeszélését a részletekben. Szunyog jellemét, a vidék leírását készen kapja, valamint a mese vázlatát is, csak az előzmények közül mellőz néhányat s az eseményeket jobban összpontosítja. Petőfi *Salgó*-jára is emlékeztet némileg az őrülés rajzolásával, csakhogy Aranynál e rajz művészibb és mélyrehatóbb s már Shakespeare tanulmányozására vall. Mindenesetre Byron hatása a legszembeszökőbb rajta, még pedig a *Parisina*jáé, mely a ferrarai fejedelem szép

nejének a fejedelem törvénytelen fiával szőtt bűnös viszonyáról szól. A férj és apa maga itél felettük s mindkettőjüket kivégezteti a történelem szerint. Byron Parisina sorsát illetőleg kétségben hagy bennünket s a fejedelem lelki furdalásait, lelki bűnhődését festi. A kegyetlen itélet s a lelki bűnhődés a két legfontosabb egyező vonás, de főleg az előadás az, melyben *Katalin* s a *Parisina* egyezik. *Parisina* lyrai elbeszélés, mely nem epikai tárgyilagossággal, hanem hézagosan, bizonyos szubjektiv izgalommal, lírai részletekkel átszőve, drámai képekben állítja elénk az eseményeket (minők az itélet, a kivégzés élénk, szines jelenetei). Ilyen a *Katalin* is. A történet balladás rohamossággal egymást kergető képekben gördül le.

Az Aranynál megszokott világosságot és plaszticitást homály és álomszerű elmosódottság váltja fel. Az alakok, még az aránylag elég realisztikus Szúnyogét sem véve ki, álomszerűek. Ez az álomszerűség uralkodik a holdvilágos éj félhomályába merült remek tájképeken s a háborgó lelkek rajzán. A költő lírai kitérésekkel szakítja meg elbeszélését (legszebb az egymást viszontlátó szerelmesek hangulatának végtelenül finom rajza: 5). A balladás rohamosság és szűkszavúság azonban ilyen hosszabb költeményben fárasztó. Képzeletünk, melyet a költő oly sokáig hajszol, csakhamar belefárad a rohanásba. A rövid soros byroni versforma a rímek folytonos csengésével csak fokozza fáradságun-

kat, bár a tartalommal művészi összhangban van.

Maga a költő ezt mondja *Katalin*ról: «*Katalint* különösen Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább forma-gyakorlat végett, mint költői czélból s alkalmat rá adott az, mert olvastam valahol Byronnál, hogy e nyolcz syllabás forma ellen panaszkodik s benne mozogni nem tartja könnyűnek. Ha ő a rímgazdag s egytagú szókkal bővelkedő angol nyelvben bajosnak találta e formát: én meg akarám kisérteni a rímszegény s hosszú szavaktól nehézkes magyar nyelven, miután nagyobb ilynemű költeményt rím s mértékben kivíve, nálunk még nem ismertem.» Maga azt tartja költeménye főhibájának, hogy nagyon elhalmozta képekkel egyiket a másikba fűzve. — Ez a nyilatkozat jellemző Arany szigorú ön-kritikájára, mely ebben az esetben a kelleténél szigorúbb, főleg abban, hogy szép és értékes költeményét csak forma-gyakorlatnak mondja.

A *Bolond Istók*, melynek első énekét 1850-ben írta, legszubjektivebb epikai műve. A szabadságharcz után, mint maga mondja, kedélyéhez s az általános hangulathoz illő tárgyat keres s azt Bolond Istókban találja meg, mely fesztelen alakjában mind szubjektiv élményei s érzelmei, mind a közhangulat humorának kifejezésére alkalmasnak látszott. Az első énekkel azonban akkor abban maradt a nagynak tervezett munka.

Czíme mindjárt Petőfi *Bolond Istók*ját jut-

tatja eszünkbe s fölmerül az a kérdés, hogy van-e valami kapcsolat a kettő között. Tudjuk, hogy Petőfi mézeshetei után 1847 végén írta költeményét, miután Aranyékat meglátogatta Szalontán. Lehetséges, hogy beszélgettek róla, figyelmeztették egymást a jó tárgyra, vagy tán el is határozták, hogy mind a ketten írnak róla, mint előbb Murányról. Az bizonyos, hogy mind a két költemény humoros (hősük, Bolond, miatt kellett azzá lenniök), hogy mind a két költő részben magát rajzolja hősében s ezért mind a két Istók, noha Bolond a neve, nem bolond, csak nem közönséges ember, különben semmi rokonság sincs köztük. Érdekes, hogy az epikus Arany ebben sokkal kevésbbé tárgyilagos, mint a lírikus Petőfi.

Az első éneknek rövid foglalata az, hogy egy vén csősz leányának gyereke születik (ez a leendő hős) s vak felesége ugyanakkor meghal. A temetésre keresztelő következik, a vén részeges Erzsók asszony azonban a paptól visszajövet elesik és elalszik az úton, a gyereket elviszik a kóbor czigányok s egy paraszt orgazdának adják el.

Arany csak huszonhárom év mulva vette elő a félbehagyott munkát s akkor írta meg a második énekét, melyben saját debreczeni diákéletét, szinészkedését, kiábrándulását rajzolja. Fájdalom, e két éneknél s két ének vázlatánál több nem készült el ebből az érdekes költeményből, mely, mint a világirodalomnak annyi

más költeménye, Byron *Don Juan*ja hatását mutatja. Byron e genialis művében, melyet egyformán nevezhetnénk lirai regénynek, vagy regényes lírai költeménynek, regényes szatirának, vagy humoros korrajznak, szakít az epikus költőnek azzal a tulajdonságával, hogy szerényen háttérbe vonul, alakjai mögé buvik, hanem ledobván az objektivitás láthatatlanná tevő palástját, egyéniségének egész erejével kiáll a cselekvés szinterére. Mint a görög kórus, mindent megmagyaráz, megjegyzésekkel kisér, nem titkolja el érzelmeit sem, melyeket a történtek benne keltenek, sőt maga-magáról, emlékeiről, hangulatairól is szeret beszélni s más egyébről is, a mi »ad vocem» eszébe jut. A mesével nem törődik, csak fonalnak tartja, mely arra való, hogy eszméi gyöngysorát felfűzze rá. A legmodernebb fogalmakat és kifejezéseket s a legkülönbözőbb idegen szavakat viszi bele költeményébe, a mi előtte ily mértékben lehetetlennek látszott. S ezt a chaotikus anyagot humorával, szatirájával, lángesze erejével csodálatosan egységessé teszi.

Aranyt lebilincseli a nagy angol költő szel-
hatásától nem tud, de nem is akar szabadulni. A *Don Juan* stanzákban (ottava ríma) van írva, Arany is ezt választja formául (a forma nehézsége is csábította bizonyára). Az előadás módjában is hű követője Byronnak. Ő is a legelején, hőse születésén kezdi a történetet, melyet átsző szubjektiv kitéréseivel,

közbevetéseivel. Szól saját hangulatairól, emlékeiről, munkáiról, a humorról, a phrenologiáról, a halálról, Byronról stb. Jellemző különben, hogy oly hosszú kitérések, mint mesterénél, nincsenek; ezt erős formaérzéke magyarázza. A mese nem mellékes, bár szabadabban bánik vele, mint más munkáiban. De nemcsak különálló kitérésekben, hanem tömérdek közbeszőtt szatirikus, humoros, vagy komoly megjegyzésben is kifejezi hangulatait és gondolatait, mint Byron. A modern fogalmakat s idegen szavakat is épen úgy használja. Idegen szó (latin, görög, német, franczia, angol, olasz) körülbelül száz van a *Bolond Istók* két énekében. Byron humora legtöbbször gúnyba csap át, sőt nem egyszer czinizmusba. Aranynál is van elég szatirikus reflexio, de czinizmus nincs, ezt nem tanulta el. Humort sem kellett tőle tanulnia. Humoruk sötétebb, keserynyésebb volta mindkettejük egyéniségében leli magyarázatát.

A *Bolond Istók* két éneke, nem hiába hosszú idő választja el őket, igen különböző. Mind a kettő más hangulat szülötte. Az első ének a költő zilált lelkiállapotát tükrözi s valóban jól fejezi ki az akkori közhangulat humorát. Csupa nyomor! A hitvány csőszkunyhó, a haldokló vak anya, az újszülött, ki ájult anyja mellett a földön hever, a vén iszákos csősz, ki önzésből siratja feleségét; a nyomorult temetés az isten nevében éneklő rektorral s a röhögő énekes-gyerekekkel, a részeges sirató asszony,

ki a megholtnak legnagyobb rágalmazója volt s ki ködös fővel leány névre kereszteltetvén a fiút, visszaútban «négyfelé terül»; a tolvaj, rongyos czigánynép, az orgazda — mily sötét alakok, mily sötét szinek, melyekben a költő gyönyörűségét találja! Nem csoda, hogy ezekre humora sem tud vonzó derűt árasztani, úgyhogy az egész inkább lehangol, mint fölemel. Hatásában emlékeztet Petőfi *Apostol*ára. Lehet, hogy a nyomornak sötét képei, melyeket Petőfi rajzol, hatottak rá, a vén tolvaj akasztófahumorát (*Apostol* V., VI., VII.) mintha a csősz örökölte volna is; de azért több része van az első ének komor, vigasztalan képeinek megfestésében a vigasztalan kor hangulatának, mint az *Apostol*nak.

A második éneket, melyről, noha későbbi kor terméke, legyen szabad már itt szólanunk, már öregségében írta a költő s egészen ifjúkori emlékeinek szentelte. Ez, mely kevésbbé láttatja Byron hatását, eredetiségben meghaladja az elsőt. Emebben nem találjuk meg mindig a költő egyéniségét, abban ott van az igazi Arany. Kerek egész magában is: egy ábrándozó ifjú csalódása, egy fejlődésnek induló kiváló tehetség megtörése. Egy kis regény s hány «közönséges» embernek ifjúkori — egyetlen — regénye!

Arany humorának egész gazdagságával árasztja el ifjúsága élményeit. Érezzük a szeretet melegét, mellyel az öreg, tört szívű költő mintegy átöleli ifjúkori énjét s megértjük, hogy a jelen

nyomorúságát feledve örömmel időz azokkal, «a kik másszor voltak» s derült, néha Mikesre emlékeztető humorral szól a multról. Olykor megvillantja szatirájának pengéjét, olykor a régi keserűség egy-egy nyomát vesszük észre elbeszélésében, de általában mélázva, nyugodt lelki derűvel mosolyog az ifjú korában oly «nagy» dolgokon, melyek szemében kicsinyekké zsugorodtak azóta. S mily élesen lát minden részletet! milyen realisztikus, élettől duzzadó minden alakja és jelenete! A vándorszinész-élet igazabb és rövidségében mesteribb rajzát ennél hiába keressük.

Arany a *Bolond Istók*ot humoros müvé alkotta. Ezt meg is mondja az elején, sőt a humornak remek fejtegetésével kezdi. Valóban a hosszabbak között ez a leghumorosabb müve, melynek mind alaphangulata, mind egész előadása igazán humoros. Ebben találjuk meg azt a «víg-szomorkás», nevettetve szívreható hangulatot, mely komoly mélázásból tréfába, keserűségből kaczagó jókedvbe, gúnyból elnéző és szerető mosolyba csap át folytonos kaleidoszkopszerű változatossággal. Megannyi ellentét és egyenetlenség s együtt mégis merő összhang.

*Bolond Istók*ot humoros regénynek nevezhetjük, mely a világirodalom e nemű alkotásaival töredékként is méltán versenyez.

1852-ben egy barna borítékos, kezdetleges czímképpel díszített kis kötet jelenik meg ilyen czimen: *Nagyidai czigányok.* Hősköltemény

négy énekben, írta Arany János. Ez a komikus hősköltemény Nagyida várának ostromáról szól, mely a krónika szerint 1556-ban történt. Labanczok ostromolják, czigányok védik. Vége az, hogy a könnyelmű, puskaporukat elpuffogató czigánynépen diadalmaskodnak az élhetetlen labanczok s ebrúdon vetik ki őket a várból. Ezt az anekdotaszerű történetet Arany több feldolgozásból ismerte, de főforrása valószínüleg egy eddig ismeretlen ponyvairodalmi termék lehetett. Arany elbeszélése szerint a szorult elyzetben levő várból kiosonnak a magyarok s rábízzák a védelmet a czigányokra. Csóri vajda azonnal örökös fővajdának akarja magát kikiáltatni; ezt azonban Diridongó s párthívei ellenzik. Nagy verekedés támad, melyet a ravasz vajda úgy csillapít le, hogy nekik adja az éléstár kulcsait. Ezzel meghódítja a czigányszíveket. Óriási dáridót csapnak s puskaporukat mind elpuffogtatják. Az ágyúdörgéstől megszeppent Puk generális haditanácsot tart, melynek bölcs határozata olyan kárt okoz a labanczoknak, hogy kénytelenek abbahagyni az ostromot.

Csóri ezalatt elalszik kártyavettetés közben, álmában nagy kincset talál, fényes diadalt arat a németeken, győztesen tér vissza a várba s megalapítja nagy Czigányországot. Erre felébred s látja, hogy a németek menekülnek. A czigányok kiabálásából azonban megértik, hogy elfogyott a puskaporuk, visszafordulnak, elfoglal-

ják a várat s a czigányokat vajdájukkal egyetemben kikergetik.

Arany kompoziciójának legnagyobb jelessége az álomnak művészi beleszövése a mesébe, melynek főrészévé válik. A valóság csak a kezdet és a vég. Az álomnak, álomszerűségnek éreztetése az olvasóval Csóri elalvásakor és fölébredésekor, valamint az álomban történtek elbeszélésében többször (III. ének 24., 26., 27., 28., 118., 119. versszak) s a mesei elemek felhasználása által lélektanilag tökéletes és külön méltatásra volna érdemes. Másik jelessége a költeménynek a czigány-milieunek sok apró, realisztikus vonásból, megfigyelésből megalkotott remek rajza. Igazi czigányélet lüktet a cselekvényben. Arany képzeletének realisztikusan megjelenítő erejével ennek az életnek hangulatába is tökéletesen bele tud ringatni bennünket. Czéljának s a komikus eposz természetének megfelelöen az egyének jellemzését elejtve, itt csak fajt jellemez (még Csóriban is) s a tömegjelenetek mesteri festésével lepi meg az olvasót. De vannak még e genialis költeménynek más jelességei is.

Arany maga azt mondja róla, hogy eposza «oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagával meghasonlva, torz-alakok festésében akart kárpótlást keresni», másutt a költeményt «a pessimismus nyelvöltögetésének» nevezi. A *Bolond Istók* II. énekében (3—10.) fejti meg ezeket a homályos nyilatkozatokat s

eposzának titkos czélzatát. E szerint a czigányok harcza a magyar szabadságharcz torzképe:

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék nevetni a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orczádat,
Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétségb'esett kaczaj lőn Nagy-Ida.

A költő szavai megdöbbentő világosságot árasztanak a költeményre. Az eddig csak komikus alakok és helyzetek egyszerre szatirikusokká válnak előttünk, a czélzásokat megértjük s mindennek forrását a keserű humorban találjuk meg. Ismét ezzel a három elemmel van dolgunk, melyekből az *Elveszett alkotmány* is alakult: a komikummal, szatirával és humorral. Különválasztásuk nagyon nehéz, szinte lehetetlen, annyira egymásba játszanak. Pl. a labanczok haditanácsa merő kaczagtató komikum s egyszersmind legélesebb szatirája egy régi osztrák haditanácsnak, a jelenet előadása pedig humoros. E három elem legművészibb vegyülete a *Nagyidai czigányok.*

Az elveszett alkotmány eposz-parodia már hexameteres versformájánál és stilusánál fogva is; Vörösmarty és iskolája eposzainak parodiája, kifigurázása minden sértő czélzat nélkül. A *Nagyidai czigányok* víg eposz, melyben az eposzparódia nem lényeg, csak egyik eszköze a hu-

mornak. Az eposzi stilust alig parodizálja, helyébe egyöntetű népies nyelv lép. A tartalomban már több a paródia. Van itt is tréfás invocatio. Pompás a humoros enumeratio, mely felvonultatja előttünk a szedett-vetett, rongyos czigány hősöket, kikről az eposzok módjára tud egy-egy jellemző vonást, sőt történetet mondani. A tisztes Laboda, labancz részről pedig Kusztora, Nestornak paródiái. A czigányok verekedése, valamint a Csóri álmában vívott harcz remek parodisztikus csataleirások. Az utóbbit az erős torzitás s a költő tréfás közbevetései (pl. lenyakazván egymást, szépen megbékéltek; mégis halott volt ő, a milyen csak kellett stb.) kiválóan humorossá teszik. Kiemeljük a humoros hasonlatokat (köztük «homerosi hasonlatok»), melyeknek nagy tömege mindvégig fenntartja a derült hangulatot. Pompás a humoros Álom-allegoria. Milyen más a Toldi szemét lezáró álom, mely pillangó képében jelenik meg! Ez, mint czigányok álmához illik: csöndesen, mezitláb jön, hogy a vigadókat meglophassa. Hatásának leírása is mesteri. A humoros hangulatot szolgálják a művészileg közbeszőtt népmesei elemek és a régi czigány-adomák, valamint a költő szubjektiv közbevetései.

Egyes részei szembetűnően szatirikusak s vagy általános magyar hibákra, vagy a szabadságharczra vonatkoznak. Erősen szatirikus Csóri vajdának, a nagy álmodónak jellemzése, ki diadalról, czigányországról, új veres nadrágról ál-

modozik, ki sokat szónokol, de csak álmában cselekszik, még akkor sem valami okosan, pl. mikor a hivatalokat a legkevésbbé alkalmasok közt osztja ki. A hiú, önző, meggondolatlan vezérnek népe is olyan: pártoskodik, az «egyetértés közte igen vékony», marakodik a konczon, de önzését kielégítve, mindjárt megbékül; szereti, ha Csóri sűrűn emlegeti páratlan voltát. Csak egy-két feltünőbb szatirikus vonást említettünk. Még élesebb gúnynyal rajzolja a németek nagyképű ostobaságát, élhetetlenségét, pöffeszkedését, gyávaságát. Ezzel szerez a czigányoknak és magának elégtételt.

A költeménynek korában nem volt nagy hatása. Egy-két lap dicsérte, de többen megtámadták, így Toldy Ferencz is, a ki szerint az egész «áldatlan üresség» és «szomorú aberratiója egy ritka szép léleknek.» Venni se vették s a könyv később is «százszámra hevert Julius Müllernél.» Pedig a *Nagyidai czigányok* Arany leggeniálisabb humoros epikai költeménye mind keletkezésének körülményeit és tárgyválasztását, mind szerkezetét, mind komikai és humoros ötletekben való rendkívüli gazdagságát tekintve.

Még néhány kisebb humoros elbeszélő költeményt írt Arany az ötvenes években. A *Jóka ördöge* (1851) «pór rege» a *Rózsa és Ibolyá*-nak humoros párja, a legvígabb magyar népmese, mely csak úgy duzzad a népies zamatú derült humortól, nevettető, komikus fordulatok-

tól, sziporkázó ötletektől. Valóságos kis remekmű a maga nemében *A fülemülé*vel (1854) együtt, melyben a minden apróság miatt pörösködő magyart figurázza ki, de nem éles gúnnyal. A költő mulat és mulattat, de nem boszankodik; gúnyol, de jókedvűen tréfálva. *A bajusz* (1854) ezekkel összemérve nem oly sikerült. Mesterkéltebbnek látszik, nyelve sem az a tőrülmetszett s humoros erőt sugárzó népnyelv, mint az előbbieké és *A hegedű* (1853) cz. kedves kis humoros legendáé.

Itt lesz helyénvaló, ha Arany humoros nyelvéről szólunk, mellyel humoros hangulatait oly tökéletesen át tudja ültetni az olvasó lelkébe. Először is felhasználja a népnyelv meglevő eszközeit, vagyis olyan szavakat és szólásokat használ, melyek a népnél is csak tréfás beszédben járatosak (pl. csücsül, rátehénkedett, egy vak lóért nem adnám). Másodszor közönséges, mindennapi szavakat és szólásokat használ, melyek a költői nyelv megszokott választékosságával ellentétesek. Ebből az ellentétből fakad a humoros hatás (pl. ámuló pofákkal, ezt az izét, szusz, lotyog a lóháton). Harmadszor idegen szavakat használ. Itt is ellentét van a költői nyelv tisztasága s az idegen szó között. Negyedszer a szavakat tréfásan, tréfás kapcsolatokban alkalmazza. Ez legfontosabb kifejező eszköze humorának s az előbbi hármat is magában foglalhatja. A tréfás kapcsolat a megszokottól eltérő, furcsa, fonák s épen azért meg-

lepő, disszonáns s a humornak két alkotó elemét, a komolyat és nevetségest rejti magában (pl. csősze indulatának, a prózát is megette, bevette a várnagyi hitet, a direktor szent ajtaján, bagót csemegézve stb.). Ide tartoznak a szójátékok, szójátékfélék is (pl. behunyott szemével oly szomorún néz ki). A tréfás trópusok és figurák kitalálásában is nagy mester, kinek nyelvművészete páratlan a legkülönbözőbb humoros hatások előidézésében.

VII.

A tanárság a jegyzőségnél kellemesebb, úgyszólván «irodalmibb» foglalkozás volt s Arany jobban is szerette. Ismert lelkiismeretességénél fogva pædagogiai tapintattal s nagy gonddal tanítja különösen a magyar irodalmat, maga állapítván meg az egész tanítandó anyagot s a tanítás menetét és diákjai számára tömör irodalomtörténeti jegyzetet készít. Olvasókönyvet is szerkeszt Szilágyi Sándorral együtt, de később belefárad s abbahagyja. A tanulók gyakorlatainak javítása (négy osztályét javítja kéthetenként) már nagyon terhére van, mert végtelen pontossággal az utolsó betű-hibáig kijavít minden egyes dolgozatot s ez sok idejét emészti fel. Elkedvetlenítik a kormánynak a felekezeti iskolákkal szemben tanusított zaklatásai s germanizáló törekvései is. Kőrösi tanárkodása alatt máshová is hívják tanárnak: Debreczenbe, Sza-

lontára, Pestre a kereskedelmi akadémiához, söt Kecskemétre direktornak is, ő azonban nem akarja a már ismert terhes hivatalt egy újabbal s talán még terhesebbel fölcserélni.

Diákjai tisztelik és szeretik, kollégáival, kik között ott látjuk Mentovich Ferenczet, Losonczi Lászlót, Szász Károlyt, Szilágyi Sándort, Szabó Károlyt, Ács Zsigmondot és Tomory Anasztázt, jó viszonyban van. Író barátai és ismerősei közül gyakran megfordul házánál egyik-másik, így Gyulai Pál, Csengery Antal, Salamon Ferencz, Lévay József, néha Kemény és Toldy is, másokat nem említve. Legjobb barátja Petőfi halála után a közös barát, Tompa. Öt évi levelezés után csak 1852 elején ismerkednek meg személyesen, mikor Tompa ellátogat Kőrösre. «Remek fiú, — írja róla Arany sógorának, Ercseynek — kit nemcsak becsülni, hanem szeretni is kell.» Az 1855-iki szünidőt Tompáéknál tölti családostul Hanván. Igazán vidám és boldog napokat töltenek együtt. Sok kirándulást tesznek, meglátogatják többek közt Szemere Miklóst, Kazinczy Gábort, megnézik Széphalmon Kazinczy lakóházát s Borsiban a kastélyt, hol II. Rákóczi Ferencz született. Tompával állandóan levelez. Elpanaszolják egymásnak apró és nagy bajaikat, elmondják terveiket, elégedetlenségüket az irodalmi viszonyokkal, sokszor önmagukkal, érzékeny lelkük gondjait, gyötrődéseit. A türelmetlen és szenvedélyesebb Tompa levelei különösen tele vannak panasz-

szal. Fáj neki, hogy nem méltányolják, hogy Virágregéit alig tudja kiadatni, míg az ifjú óriások lármásan magasztalt munkáit kapkodja a közönség. Majd betegség kezdi emészteni, melyet kis fia halála és felesége betegsége mindinkább súlyosbit. A szenvedő barát levelei sokszor lehangolják a költőt s növelik kedélyének gyakori elborulásait.

Utazni keveset utazik. Pesten elég gyakran megfordul s ilyenkor szinházba jár, író ismerőseivel találkozik, néha egy-egy meghivást is elfogad. Később azonban (1855-től kezdve) Pestre sem megy évekig. Szalontára szintén el-ellátogat családjával, hol rokonai, ismerősei szeretettel, a többiek tisztelettel veszik körül a költőt, kinek arczképét is megfesteti a város Barabással. Szalontai kis házát nem adja el, földet is vesz, ha alkalom kinálkozik rá s bérbeadja, gyümölcsösét, a hol úgy szeretett oltogatni, számtalanszor sógora gondjaiba ajánlja, részletes utasításokat ad neki a fák ápolására, a ház kijavítására, kis tőkéinek elhelyezésére. Sógoránák írt leveleiből egy módos és szerző magyar parasztgazda józansága, gyakorlati észjárása és földszeretete tünik ki.

Mindig az a czél lebeg előtte, hogy élte alkonyán szülőföldjére tér vissza, hol a magáéból és csakis önmagának és övéinek élhetne. Kőrösön nem tud megszokni. Kis családja körében, oldalán jó feleségével boldog ugyan, fia, ki már diák, sok örömöt szerez neki, az eszes

és kedves Juliskából pedig, kit apai szivének egész melegével szeret, lassankint nagy leány lesz, de mégsem olyan elégedett, mint egykor Szalontán. Kőrös drága város, a mi takarékos feleségét igen bántja, neki pedig hiányzik kis baráti, rokoni köre, a hol fölmelegednék. Zajos társaságokba nem szeret járni, a milyenek itt vannak, tehát mind jobban magába vonul. Úgy látja, legalább most, hogy Szalontán a szellemi élet különb volt s ott «mégis jobb emberek vannak». Nagyobb baj azonban mind ennél, hogy egészsége nem a régi többé. Főfájás és fülzúgás kezdi kínozni bizonyos tompultságot okozva, mely megbénítja hosszabb-rövidebb időre szellemét. Krónikus hörghurutja is mind jobban elhatalmasodik s emphisemát idéz elő. Egy gyermekkori mocsárláz pedig májában okozott elváltozást, a melynek hatása szintén mutatkozni kezd. Maga főleg a fejzúgás miatt panaszkodik, mely szórakozottá, munkára képtelenné teszi s hallását is gyengíti. A folytonos vele való foglalkozás csak súlyosbítja baját. A tanítás terhére van, a szünidő pedig, ha nem utazik, «megöli» unalmával.

Kedélye mind komorabbá lesz, munkaereje csökken s ez elkeseríti. Mind kétkedőbbé válik, hamar belefárad a megkezdett munkába s abbahagyja. «Nem az vagyok többé, a ki voltam, — írja Szilágyi Istvánnak — nem tudok lelkesülni semmiért, nincsenek eszméim a jövőre, terveim, reményeim nem vonzanak többé . . . Izgalmas

élet segítene rajtam . . .» «Igazi eposzi hős lettem, — írja Tompának — ki szabad akaratból nem működik s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja.» Az embereket kerülni kezdi s legszivesebben az árnyékos temetőben szeret sétálgatni, hol elméláz s szívja pipáját, mert szenvedélyes dohányos fiatal kora óta. Ez a tíz év sokat rombolt kedélyén, de humorát nem tudta tönkretenni, mint levelei és költeményei mutatják. E humor a derültség és a keserűség, mint két végpont közt hullámzik s hol az egyik, hol a másik felé árad.

Arany élete egyszerű s alig van benne valami regényes mozzanat. Hiányzik belőle a változatosság, eseményekben, fordulatokban való gazdagság, a mely pl. a Petőfiében oly nagy mértékben megvolt. «Egyszerű élet ez, — mondja önéletrajzában — de mégsem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyöngébb fél . . . Tehetségem mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátra vetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része, *töredék.*» Kisfaludy Sándor mondja, hogy «az életnek tengerében két örvény van: *szív* és *ész.*» Ez jut eszünkbe, mikor Arany lelki életén végigtekintünk s annak mozgató erőit nyomozzuk s a két legfőbb erőt eszében és szivében, vagyis *kiváló szellemi erejében s rendkívüli érzékenységében* találjuk meg. E két erő a forrása lelke egyéb tulajdonságainak.

Aranynak igen éles és fegyelmezett esze van,

mely mindent megért, világosan fog fel s meg is jegyez. Autodidaxissal mily nagy műveltségre tesz szert s mily könnyen megtanul mindent (pl. jogot, nyelveket)! Világos képzeteket halmoz fel, szeret mindennek a végére járni s nem nyugszik, míg teljesen nem ért, nem lát valamit. Az ilyen elme nem szereti a homályos, ködös képzelődést, a ki nem fejezhető érzelmeket, «érthetetlen szépségeket». A realitás iránt leküzdhetetlen, erős vonzalom és érzék fejlődik ki benne:

Mindig marad — ha a fejére áll is —
Ő nála valami vaskos, *reális.*

Így lesz a legkitünőbb megfigyelők egyike (közellátó volta ellenére). Meg tudja különböztetni a lényeges, jellemző vonásokat a kevésbbé lényegesektől. Élesen lát mindent: természetet, emberi lelket, műalkotást a maga egészében s épen olyan élesen látja a részleteket is. Ezeket pontosan elméjébe vési és pontosan reprodukálja. Utolérhetetlen népiességét szellemben és nyelvben ez magyarázza meg. A nép közt élve élesen megfigyeli szokásait, jellemének vonásait s nyelvének legfinomabb árnyalatait s mindezt mesterileg tudja visszatükröztetni műveiben. Épen úgy meg tudja figyelni a maga lelki tulajdonságait, lelkének mozgalmait s a maga lelkén keresztül a másokét is. Ezért oly nagy jellem- és lélekrajzoló. A nagy önmegfigyelés óvatossá, fontolgatóvá teszi tetteiben. A saját

munkáit szintén megfigyelése tárgyaivá teszi s így szerzett tapasztalatainak segítségével idegen művek mélyére hat, viszont ezek gondos elemzésével nyert megfigyeléseit a saját műveinek megbirálásakor értékesíti. Innen ered rendkívüli műérzéke, komponáló ereje és vonzódása az epikai alkotások felé. Érzelmeit ez a folytonos megfigyelés és elemzés hűti le s ez az oka, hogy lírai költeményeiből sokszor hiányzik a közvetlenség, ezért tartja magát «ügyetlennek» a lírában.

Éles elméjével rendkívüli érzékenység párosul, mely jórészt születése óta gyengébb szervezetének ingerlékenységében gyökeredzik: «lelke — mint maga oly találóan mondja — mindenfelől csupa *könyök*ből áll s minden érintkezést fájdalmas ütésnek érez».

Szívéről így énekel:

Oh, neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
Bánt az árnyék, a derű is,
Bánt az édes, keserű is,
Mint a szegény beteget.

Ez az érzékenység erkölcsi téren egyik fő oka vallásosságának s puritán erkölcsének, becsületességének s nagy kötelességtudásának. Ez az oka sokszor szinte szemérmes zárkózottságának, magába mélyedésének, mélázó, komoly természetének. Ezért szeret a valóság elől képzelete világába, a jelenből a múltba menekülni.

Szive nagyon kevesek előtt tud megnyilni és sokszor még azok előtt sem egészen, a bánatból, keserűségből sokat megtart magának. Hadd emészsze csak őt, más ne tudjon róla. Érzékenysége természetesen élesíti megfigyelő képességét, de önbirálatát a tulságos, szinte beteges kételkedésig fokozza. Ez az «örök kétely» folyton emészti s évről-évre jobban, óvatosságát, megfontoltságát félénkséggé, energiátlansággá növelve. Testi bajaival együtt lelki érzékenysége is mindinkább erősbödik. Idő előtt megöregszik, megőszül, hisz

...Nem évek száma hozza
— Nem mindig — a vén kort elé:
Kevés esztendők súlya szintúgy
Legörnyeszt a mély sír felé.

Hozzátehetjük: legörnyeszt, ha kevés esztendők sok munkában s megpróbáltatások közt eltöltött napjait nagyon érzékeny szívvel s törékeny testtel éljük át. Humorának kifejlődését ifjúkorának tárgyalásakor láttuk.

E rövid vizsgálat Arany érdekes és bonyolult lelki világát nem meríthette ki. Kiegészítik ezt az életéről s műveiről eddig mondottak s még ezután mondandók, különösen lírai költészetének később következő áttekintése. Ez a kis összefoglalás csak utbaigazítás azok számára, kiket a nagy költő lelke igazán érdekel. E lélek teljes és intim részletekben gazdag képe csak Arany levelezésének és műveinek komoly tanul-

mányozása után fog kibontakozni előttük a maga érdekességében és szépségében.

VIII.

Az ötvenes években Arany költői működésének két különösen kimagasló mozzanata van: az egyik a *Toldi Estéjé*nek megjelenése, a másik az igazi magyar ballada megteremtése.

Toldi Estéje, tudjuk, készen hevert fiókjában 1848 óta, tehát nem ennek a kornak terméke, de mostani formáját mégis ekkor nyerte, mivel a költő elég jelentékeny változtatásokat tett rajta nemcsak stiláris, hanem tartalmi tekintetben is, így pl. a Gyulafi testvérek II. énekbeli szerelmi epizódját ekkor írta a költemény megjelenéséének évében, 1854-ben.

Ez a hat énekes költői elbeszélés egyenes folytatása *Toldi*nak, melylyel Arany finom szálakkal köti össze. Ezek a szálak főleg az első ének szövetével függnek össze.

Ismét Nagyfaluban vagyunk s ismét Toldi alakja áll előttünk, de sok-sok esztendő telt el azóta, hogy a fiatal óriás a nyári nap perzselő fényében a nádornak megmutatta a budai útat. Őszi alkonyat borul a tájra s a leáldozó nap sugarai egy térdelve imádkozó, hófehér szakállú aggastyán tisztes alakjára esnek. Az aggastyán Toldi, ki édes anyja sírja mellett imádkozik. Az ősi ház, mely egykor a «gyepszélen» oly szépen «fehérlett», zápor-verte, düledező rommá lett.

Ott a jóságos özvegy ablaka, de a rozmarinbokor eltünt belőle, ott a kertre nyíló kis ajtó is, melynek kilincsén egykor «tétovázott Miklós keze», de szúette a fája s rozsdás a kilincse, meg a sarka. Épen most nyitja ki az öreg Bencze, régi ismerősünk! Pedig nem az. A hű szolga, ki egykor úgy szerette «kis gazdáját», már réges-régen itt nyugszik a kertben, gyomfelverte sírjában drága nagyasszonya sírjának tövében. Ez a fia, a ki azóta maga is megöregedett. Tőle tudjuk meg, hogy a gonosz Toldi György «gonosz végre» jutott s nem irigykedik többé öcscsére.

Ezek az emlékek észrevétlenül beleringatják lelkünket az elmúlás méla hangulatába s együtt érzünk a mellőzött, királyától s a világtól elfeledett öreg bajnokkal, kinek lelke, mint a vándor madár, melegebb hazába készül s ki a saját sírját ássa. Ez a méla hangulat, mely még humorrá enyhülve is egy-egy könnyet csal szemünkbe, ez uralkodik az egész költeményen s ez ad neki olyan vonzó, szivünkre oly mélyen ható bájt, mely «hervadásból, fényből támad». Ezzel a hangulattal kisérjük a még egyszer megifjuló Toldi megjelenését a budai bajvívó téren, győzelmét a két szép ifjút legyőző s a magyarokat becsmérlő olaszon, keserű panaszait, melyek boldog örömmé változnak, mikor a király barátságos üzenetét s az őt utolszor ünneplő nép lelkes rivalgását hallja; ezzel kisérjük kigúnyoltatását, indulatos kitörését és

haldoklását, melyet öreg barátjának, a betegágyánál könnyező királynak vigasztaló szavai enyhítenek.

Szinte félve fogunk Arany e kis remekének elemzéséhez s valósággal nehezünkre esik kibontakozni reánk oly mélyen ható varázsából, hogy részleteinek tárgyilagos latolgatásához lássunk.

Ilosvai krónikája elég anyagot szolgáltatott a *Toldi Estéjé*hez. A király megharagszik Toldira (a minek okáról «bizonyt nem írhat») s ezért három évig nem fordul meg a király udvarában, de mikor barátruhába öltözve legyőzi az olaszt, kegyelmet kap. Egy más alkalommal történik, hogy a királyi palotában az udvaronczok kigúnyolják, a miért néhányat agyonver közülük s a királyt is megfenyegeti; két évre rá meghal. Ezt a két eseményt könnyű volt összevonni s megvolt a mese vázlata. Az özvegygyel való tréfás kalandot, melyet szintén Ilosvaiban talált, művészi tapintattal az apródok gúnydalaként szövi be. Toldi halála, t. i. hogy haragja öli meg, Arany leleménye s tökéletes befejezés. Ki is győzhette volna le a hőst más, mint saját maga? Vörösmarty *Ősz bajnok* cz. költeménye, mely Ilosvain alapul, szintén forrásul szolgált. Ebben találjuk meg a *Toldi Estéje* több részletének csiráját, minők a két ifjú epizódja, a hős elhagyatottsága, a hírvivő Toldi mulatozása, az olasz gúnyolódása, a nép felzúdulása. Az Ilosvaiban meglévő összeütközés-

ből fejleszti ki alapeszméjét. Az öreg hős és az ifjú nemzedék meghasonlását csak mélyiteni kellett az ó és új világnézet, a középkori lovagvilág s az újkor ellentétévé, Toldi tragikumává. A saját *Toldi*ja is forrása volt, mint az egyező motivumokból látjuk.

Az így összehordott építő anyagból tömör, pompás épületet emel. Alkotó művészete oly tökéletes, mint *Toldi*ban: részletező figyelme ugyanaz, mely mindenre kiterjed s minden részletet világossá, befejezetté, kerekké varázsol; expositiója tökéletes, az események közt szorosak a kapcsok, felesleges alak, epizód nincs, a lelki motivumok a cselekvény hordozói.

Jellemző művészete sem csökkent. Itt is a legtöbb fényt a főalak megvilágitására fordítja. Az öreg Toldiban megvannak ifjú énjének jellemző vonásai. Megvan iszonyú ereje s indulatossága, mely egykor gyilkosságba, sőt majdnem testvérgyilkosságba sodorta: most is gyilkos lesz szertelen dühében, lábbal tapodja a királyi tekintélyt s a maga vesztét okozza vele. Jó szive is megmaradt, bár kissé eldurvult a «zimankós élet» megpróbáltatásai közben: gorombán rivall a szájtáti népre, vívás közben káromkodik, nem könyörül mint egykor legyőzött ellenfelén, gúnyolódik az urakkal, de meghatva emlékszik elhalt hű szolgájára, könnyezve imádkozik anyja sírján s mellőztetésén érzett keserűsége sem tudja elnyomni igaz szeretetét királyi barátja iránt; el-elérzékenyül, mint egykor, bár

ez már nem annyira egyéni, mint inkább az öreg kort jellemző vonás. A mellőzött s korától elmaradt öregnek minden jellemző vonása megvan Toldiban. Ragaszkodik a régihez és nem érti, nem szereti az új embereket és viszonyokat. Zsémbelődik, birál, elégedetlen mindennel. Panaszkodik a sors ellen, hálátlansággal vádolja a királyt, ki elfeledte; szive tele van keserűséggel, daczczal. Álruhát ölt, hogy meg ne ismerjék, de azért fáj neki, mikor nem ismerik meg. A diadal, ünneplés boldoggá teszi, a meghalás eszébe sem jut többé s jókedvűen tervezget, szinte megifjodik. E vonásokat a törhetetlen haza- és fajszeretet egészíti ki. S milyen vonzónak tünik fel egyénisége mások lelkének tükrében! Mennyire jellemzi az öreg bajnokot a legnagyobbnak, királyának s a legkisebbnek, hű Benczéjének szeretete!

A *Toldi* vén Benczéje s fia ugyanazon hangulat szülöttei, ezért hasonlítanak egymáshoz, sőt helylyel-közzel össze is olvadnak, mintha csak egy Bencze volna a két költeményben. A «vén dárdás» apjától a bőbeszédűséget, az érzékenységet s a hűséget örökölte. A költeményben két «nagy jelenete» van. Az egyik bevonulása a bajvívó helyre, komikus külseje, legénykedése, kigúnyoltatása és tehetetlen haragja. Erről írta Arany Petőfinek: «Ezt egész lélekkel dolgoztam». A másik Bencze ünneplése a hirtelen hangulatot cserélt nép által s ezen való nagy öröme. De jelentékeny az ő

szereplése az egész költeményen végig, melynek második főalakja lesz s Arany humorának legvonzóbb alkotása. Jellemző, hogy a költeményt is vele fejezi be a költő. Őt látjuk utoljára, a mint urának hólepte sírhalma tövében ásójára támaszkodva áll. Ez a jutalma hűséges szeretetének. A királynak vonzóan megrajzolt alakja s a többi mind csak mellékalakok Toldi és Bencze mellett.

A lelkiállapotok fiziologiai rajzára csak két jellemző példát említünk:

Feláll a király is himzett sátorában,
Mind a két ajaka reszket haragjában,
Homlokán a ránczok sűrűbbre vonulnak,
Szeme szélyelvillog, orczái kigyulnak.

Az ünnepelt Bencze pedig néz «jobbra, balra, hátra és előre», mosolyog, jobb kezét hol ennek, hol annak nyújtja, bal kezével pedig mentegombjain kapkod. Még művészibb Toldi örömének rajza, a mint régi fegyvereivel beszélget, Benczével tréfál s kámzsájával együtt elveti gondját, itt pedig a költő csak Toldi szavaival érezteti velünk vidámságát. A Benczét kigúnyoló s ura diadala után ünneplő néptömeg rajza mint néplélekrajz mesteri.

Leíró művészetét itt tán még jobban csodáljuk, mint a *Toldi*ban. A költemény kezdetén, a hanyatló napot személyesítve, adja egymás után az őszi est s a színhely elképzeléséhez szükséges vonásokat s szinte észrevétlenül tér

át a mesére. Az alkonyat vésztjósló, megdöbbentő vonásokból álló rövid leírása teljesen a sírt ásó Toldi lelkiállapotához simul. Az őszi köd (II. ének) nemcsak a pusztára, hanem Toldi lelkére is ránehezedik. A rozzant nagyfalusi vagy a budai ház hogy jellemzi gazdáját! Mennyi a humor Toldi és Bencze fegyverzetének, öltözetének leírásában! (III. ének). Párviadal-leírásait realisztikus vonásokkal varázsolja elevenekké, plasztikusokká és a sablonos eposzi harczleírásoktól különbözőkké. Nem kevésbbé tökéletes a két sírásónak plasztikusan elénk állított alakja ásás közben. A tömegek rajza éppen oly megkapó a Toldi bevonulásának nagyszabású s a nép lelkes örömét bámulatos élénkséggel éreztető és Toldi temetésének általános részvétet és bánatot lehellő, megindító leírásában.

Az elbeszélés menete folytonosan haladó és emelkedő, bár nyugodtabb, lassúbb folyású, mint a *Toldi*ban, egyes pihenőkkel. Ilyenek a II. énekbeli gyönyörű Gyulafi-epizód, Toldi öltözködése s az apródok dalaként közbeszőtt *Szent László* legenda és a kis gúnyos ballada, végül Benczének és a kapusnak shakespeare-i jelenete a katasztrófa előtt, melylyel remek ellentétet alkot. Az átmenetek itt is könnyedek és természetesek, a magánbeszéd és párbeszéd nagy számban fordul elő (egy*harmad* részét teszik a költeménynek), a lírai közbevetések sem hiányoznak.

Nyelvéről szólva csak a *Toldi* nyelvéről mondottakat ismételhetnénk. Egy árnyalattal kevésbbé népies mint Toldi, de csak annyival, a mennyivel a tartalom itt-ott eltér a nép gondolkodásmódjától és fogalomkörétől. Aranyban általában nem szabad a «népköltőt» keresnünk, ki mindig a «parasztok nyelvén» ír (mert voltak, a kik így értelmezték a népiességet), hanem a nagy nyelvművészt, ki mindig olyan nyelven ír, a mely művészi czéljának legjobban megfelel. Mindenesetre legnagyobb mestere a népies nyelvnek, de ez a nyelv az ő lángeszének kohójában megújul, számos új árnyalatot nyer s fokozati különbségeket is mutat a tartalom követelményeihez képest.

Rövid s csak egy-két jellemző vonást kiemelő fejtegetésünket bátran azzal fejezhetjük be, hogy Arany összes epikai művei között a maga egészében a *Toldi Estéje* a leghangulatosabb, legszívhezszólóbb. Ennek okát abban találhatjuk, hogy Aranyt természete és kedélye az öregkor csüggedése, méla hangulata és humora felé vonzotta leginkább (hiszen, mint látni fogjuk, líránkban is ő adott ezeknek legtökéletesebb kifejezést) s így ebbe a költeményébe vihette be egyéniségét a legjobban. A mit egyik jelenetéről mondott, az egészről is elmondhatta volna: «Ezt egész lélekkel dolgoztam».

Az egykorú kritika méltó magasztalásokkal fogadta a művet, melyet különösen Greguss Ágost, Tóth Kálmán és Gyulai Pál mélta-

tott részletesen. Ezekhez csatlakozik Eötvös József br. lelkes kis levele, melyben így nyilatkozik a költeményről: «Ha valaha művet láttam, mely minden követeléseimnek megfelelt: *Toldi Estéje* az s bármit mondjon a kritika jelenleg, a jövő bizonyosan osztani fogja véleményemet, mely szerint e költemény még azoknál is magasabban áll, melyekkel Ön gazdagítá irodalmunkat».

IX.

Arany ötvenes évekbeli működésének másik kimagasló mozzanata az igazi magyar ballada megteremtése.

A *balladát*, ezt a rövid és gyorsmenetű elbeszélést, mely dalformájával s a költő hangulatait sejtető előadásmódjával a lírai költeményekre, tárgyával, jelenetező és párbeszédes formájával a drámákra emlékeztet, Kölcsey Ferencz honositotta meg irodalmunkban. A műballada másutt a népköltészet talajából nőtt, nálunk azonban, mint tudjuk, idegen hatás alatt kezdett fejlődni. Költőink Goethe, Schiller, Bürger, Uhland balladáit utánozták. Kisfaludy Károly már nagyobb mestere a balladának, mint úttörő kortársa s e nemű költeményeiben drámaibb élet lüktet, Vörösmarty balladái közt, bár némelyikben sok a lírai elem és részletezés, akadnak kitünőek s a mi balladai ideálunkhoz közel állók. Nála jelentkezik erősebben a népszerű

hazafias irányzat, mely Czuczor balladáit is jellemzi s Garay költeményeiben éri el tetőpontját. Az ő balladái csak úgy duzzadnak a hazafias páthosztól és szónokiasságtól. Ez jellemzi a negyvenes évek ballada-termését általában.

Aranyt vonzotta ez a forma, de ő elveihez híven a népköltéshez fordul mintákért, a nép epikai dalainak előadásmódját tanulmányozza s azt látja, hogy a népballada «*nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelem-világra*, nem a szomorú történetet, hanem annak *tragikumát* fejezi ki» s csupán annyit használ fel «a testből (a tényekből), a mennyi a *lélek* feltüntetésére okvetetlen megkivántatik». Felfedezi a *Fehér László*, *Megöltek egy legényt*-féle balladák tökéletes belső alkatát, kompoziczióját s (mint láttuk) már 1847-ben próbál efféléket írni, melyek közül *A varró leányok* és *Szőke Panni* tünik ki leginkább. Amaz csupa párbeszéd, a varróleányok beszélgetése, melyből megtudjuk, hogy egyikük kedvesét temetik s ez a társuk kedvese után fog halni. Messziről lakodalomnak nézik a temetést s ezt a gondolatot fűzi tovább a kis költemény. A *Szőke Panni* egy szép parasztleány erkölcsi züllésének remek balladás rajza s lírai hangulatával és egyszerűségében is művészi kompozicziójával igen figyelemreméltó. Az 1848-ban írt *Rákócziné* még emlékeztet egy kissé a divatos balladák szónokiasságára, melyet azonban enyhít a népies

hang s tömörebb szerkezet. Mindezek nagy újítást jelentenek az akkori «németes, mesterkélt és érzelgős vagy deklamáló» balladáinkkal szemben. Arany maga mondja, hogy e téren úttörő volt s Petőfi is őt követte.

A magyar népballadák után figyelme a skót epikai dalok felé fordul s meglepő egyezést talál köztük. Ezekben is feltünő a gyors haladás, hézagosság, a sok párbeszéd, a népies ismétlés, az egy-két vonással odavetett leírás, a dalszerű előadásmód. Komor tárgyúak majdnem mind, vészes szenvedélyeket, bűnöket sejtetnek, de a megdöbbentő történeteket mindegyik máskép mondja el. A hű Patrick Spensnek veszélyes tengeri útját s hajótörését úgyszólván epikaibb módon beszéli el a ballada. Már az apagyilkos Edward s a kedvesétől megmérgezett lord Randal bűnhődését, illetőleg elpusztulását merő párbeszédből értjük meg. Egy-egy tragédia zárójelenete mindkettő. A gyermekgyilkos anyának lelki kínja egy-két odavetett versszakban van rajzolva. A derék Murray lovagot csak elsiratja a ballada s egy czélzással sejteti, hogy azért ölették meg, mert a királynő szemet vetett rá. A jó Campbell vitéz elestét arról tudja meg anyja és kedvese, hogy paripája egyedül tér haza; a ballada siralmukat, örökké tartó bánatukat énekli meg. Mindenik más és más s a «testből» csak annyi van mindenikben, a mennyi «a lélek féltüntetésére» kivánatos.

Arany sokat tanult ezekből is és *Rozgonyiné*, melyet 1852-ben írt, a maga vallomása szerint már ezeknek tanulmányozásán alapszik. Az eleje a népies ismétlésekkel tovább füződő párbeszéddel s az útrakészülés részletezésével lassúbb menetű, de a harcz leírásában rohamossá lesz az előadás s csak czélzásokkal sejtetve, gyorsan lüktet a kissé ódonszerű, krónikás befejezés felé. *Rákóczinéhoz* képest nagy haladást mutat s tökéletes ballada. Arany ebben már e műfaj mesterének mutatkozik. Fejlődéséről, hiányozván a közbeeső fokozatokat feltüntető költemények, nem tudunk számot adni. (*A betyár* czímű néprománczkör-töredék nem elég erre.) 1853-tól 1856-ig írja *Török Bálint, V. László, Az egri leány, Ágnes asszony, Mátyás anyja, Szibinyáni Jank, Árva fiú, Bor vitéz, Zách Klára, Both bajnok özvegye, Szondi két apródja, Pázmán lovag* s a *Walesi bárdok* cz. balladáit. A kor nyomasztó hangulata nem engedi, hogy nagyobb epikai alkotásokba kezdjen s mindinkább növekvő csüggedése is megbénítja. Ezek a kis drámák illenek legjobban akkori lelkiállapotához, ezekben találja kedvét. Másfelől e műfaj művelésére alkalmassá teszi őt rendkívüli alakító ereje, tömör, kevés szóval sokat kifejezni tudó nyelve, verselő művészete s a nehézségeket szerető és kereső természete.

E műfajhoz tér vissza öreg korában is és 1877-ben írja *Tengeri hántás, Az ünneprontók, A képmutogató, Hídavatás, Tetemre hívás,*

Éjféli párbaj, Vörös Rébék czímű balladáit. A szalontai hajdúkról és *Endre királyfi*ról szóló balladái is a hetvenes évekből valók. Legyen szabad ezeket is együtt tárgyalnunk az ötvenes évekből valókkal, hogy egységes képet adhassunk a balladaköltő Aranyról.

Mint mindenben, ebben is öntudatos művész s számot is tud adni művészi eljárásáról. A balladában, úgymond, «egy *alaphangból* fakad fel a forma, minden egyes balladában máskép fejlődve, úgy hogy balladai formát utánzani nem lehet. Feladatunk megkapni a balladai tárgynak azt a *magvát*, mintegy azt a csirát, melyből az egész egy díszes virággá fejleszthető ki.» Valóban minden balladájának megvan a maga különös alaphangja, mindenik önállóan, mintegy önmagából fejlődik, kis magból alakul gyönyörű virággá, melynek formája, színe, illata más, mint egyéb virágoké. Sokan megkisértették utánozni, de az eredmény csak csinált virág lett.

Tárgyait két forrásból meríti: a magyar történelemből (v. mondából) s a jelenkori, főleg a népéletből. Anjou-kori tárgyúak a *Zách Klára* és *Endre királyfi*, a Hunyadiak korában s a megelőző korban játszik: az *Egri leány, Mátyás anyja, V. László, Pázmán lovag, Rozgonyiné, Both bajnok özvegye, Szibinyáni Jank* (a tervezett Hunyadi balladakör különben befejezetlen maradt), a törökvilág korában játszik: *Török Bálint, Szondi két apródja* s a szalontai

hajdú-ballada, a Rákóczi korban *Rákócziné*, a szabadságharcz korában *A betyár*. Az *Éjféli párbaj*, *Bor vitéz* és *Tetemre hívás* a középkori magyar lovag-világba helyezett képzelt történetek. Egyetlen idegen tárgyú balladája a *Walesi bárdok*, mely azonban az elnyomatás korának hangulatából fakadt. A többi mind jelenkori tárgyú. A ballada természetének megfelelően e tárgyak kevés kivétellel komolyak, söt tragikusak. A feldolgozott történetek magva, melyből a ballada kifejlődik, mindig lélektani s épen ez ad kiváló értéket e költeményeknek. Nem az események maguk, hanem a szereplők lelkének eseményei érdeklik a költőt. *V. László*ban nem Hunyadi László kivégzését, hanem a király lelki bűnhődését mondja el, *Rozgonyiné*ban és *Rákócziné*ban a két honleány lelkes hazaszeretete ragad meg bennünket, *Mátyás anyjá*ban az anyai szeretet csodatevő hatalma, *Szibinyáni Jank*ban a bátorság és lelki erő, Szondi történetében apródjainak rajongó szeretete dicső urok iránt, *Pázmán lovag*ban az oktalan féltékenység komikuma.

A lelki történetek java része a bűn okozta lelki bünhődés; lelkifurdalás, mely érzékkáprázatokká, sokszor őrültséggé növekedik s a bűnöst lelki, vagy testi pusztulásba dönti. A kegyetlen Edward királyt s a könyörtelen apát (*A képmutogató*ban) hallucinatio, V. Lászlót rémes álom s iszonyú félelem gyötri, Ágnes asszony, Kund Abigél, a gonosz anya (*Árva fiú*). Bende

glova megőrülnek, Dalos Esztit *(Tengeri hántás)* sírba viszi bűntudata, a könnyelmű fiút *(Hídavatás)* öngyilkosságba kergeti. Valóságos kis drámák ezek rövid költeményekké tömörítve, vészthozó szenvedélyekkel, sötét bűnökkel, megdöbbentő katasztrófákkal. Méltán nevezte Gyulai Pál Aranyt «a ballada Shakespearejének», mert a milyen nagy Shakespeare a drámában, oly nagy Arany, az ő tanítványa, a balladában. Tanítványának mondtuk, mert valóban az a lélekrajzban (pl. az őrültség rajzában) s az eseményekben rejlő tragikum megérzésében és éreztetésében.

Arany alakító tehetsége a balladában ragyog leginkább. Egy, sokszor elég hosszú történetnek rövid költeménybe foglalásához nem csekély alakító erő szükséges. Aranyt az ily nehézség sohasem csüggeszti, könnyen diadalmaskodik rajta, sőt szándékosan neveli a nehézségeket, a legbonyolultabb szerkezeti problémákat tűzvén maga elé. Minden balladájának más-más a szerkezete. Az *V. László*ban két történet halad egymás mellett önálló két külön egésszé tömörülve s mégis egységesen. *Szondi két apródjá*ban Szondi hősies várvédelmét apródjai éneklik el, mialatt egy török szolga beszél hozzájuk, új uruk iránti hűségre csábítva őket. A *Tengeri hántás*ban egyik kukoricza-fosztó meséli el a szép Dalos Eszti és szeretője bús történetét, a többieknek egy-egy közbeszólásával megzavarva. *Endre királyfi* halála tulaj-

donképen boszúra tüzelő ének, *Az egri leány* véresen végződő szerelmi idillje a cseh rablók támadásának keretébe van foglalva. *A képmutogató* egy rémhistória, mely olyan rikító, mint a vásári énekes ponyvájára mázolt képek, A költő ilyen vásári mesemondóval énekelteti el az egészet s példát mutat arra, hogy az előadás művészete bármely tárgyat költőivé varázsolhat. Csak egy-két legművészibb szerkezetű balladáját említettük, de mindegyiket felhozhattuk volna például arra, hogy miként tud Arany minden mesét a legtömörebben elmondani s mégis minden főmozzanatot a balladai «félhomályban» is kellően megvilágítva tökéletes egységbe foglalni.

Hangulat és előadásmód tekintetében is bámulatosan változatosak e balladák. Egyik ódonszerű, krónikás *(Török Bálint)*, a másik modern *(A képmutogató)*, egyik népies *(Ágnes asszony)*, a másik egészen ellentéte annak *(V. László)*, egyik líraibb *(Rákócziné)*, a másik merő dráma *(Egri leány)*, egyik derült, bohózatos *(Pázmán lovag)*, a másik sötét és komor *(Tetemre hívás)*, egyik világos *(Rozgonyiné)*, a másik kisértetiesen homályos *(Bor vitéz)*. Ezek a futólagos megjegyzések, melyeket könnyen megtízszerezhetnénk, tömérdek árnyalatot mutatva ki, csak utalni akarnak Arany balladáinak utolérhetetlen változatosságára. Mindegyik egy-egy drágakő tökéletesen kicsiszolva, de mindegyiknek más és más a formája, szine és ragyogása.

Nyelvének kifejező ereje is balladáiban éri el tetőpontját. Mindig a tartalomhoz és hangulathoz simul, ezért mindenik költemény nyelvének más a zamata. Tömörsége sokszor csodálatos. Egy-két szó néha egész történetet rejt magában, világos képet, leirást ad, vagy erős hangulatot kelt.

A versformák megválasztásában is nagy művész Arany. Maga mondja, hogy balladáinak már fogamzásakor ott zsong a ritmus lelkében az eszméhez, tárgyhoz simulva, attól elválaszthatatlanul. Valóban úgy érezzük, hogy mindenik balladáját épen csak a választott versformában írhatta meg. A legegyszerűbb népdalformától kezdve a legnehezebb nyugati formákig mindeniknek mestere s mindenikkel tud hangulatot is kelteni. Hogy csak egy példát említsünk, *Az ünneprontók* kezdetének ünnepélyes trochaeusai remekül festik az ünnepi áhitatot s a következő szakok ellentétesen rohanó anapæstusai a tivornya ördögi táncz-forgatagát. Arany a balladák háromnegyed részét magyar versformákban írta, mintha ezzel be akarta volna bizonyítani e formák szépségét, nagy változatosságát s a legkülönbözőbb tartalmak és hangulatok kifejezésére alkalmas voltát. Ő e formák legnagyobb művésze és öntudatos művésze, a mit iskolájának 1856-iki értesítőjében megjelent s verstanunkban korszakot alkotó tanulmánya *A magyar nemzeti versidomról* fényesen bizonyít. Ebben lerakta ritmus-rend-

szerünknek alapjait, a *Valami az asszonánczról* cz. értekezésében pedig a helyes rímelés szabályaira oktatta ki az akkori formákkal nem törődő fiatal költő-nemzedéket.

Balladáinak méltatása Greguss Ágost nagy érdeme. Ő indította meg a magyarázatok hosszú sorozatát, melynek ma sincs vége s egyhamar nem is lesz, mert e tökéletes kis remekek szinte kimeríthetetlenek. Ujabb balladaíróink mind az ő tanítványai.

Ma már középiskolai magyar nyelvi oktatásunk *Toldi*val együtt ezeket is körébe vonta s beható fejtegetésükkel köztudatta vált az a tény, hogy Arany balladái világirodalmi színvonalon álló alkotások s nemzeti irodalmunk örök díszei.

X.

A balladákon s a már említett kisebb humoros elbeszéléseken kivül irt még néhány rövidebb epikai költeményt Arany az ötvenes években. *Az első lopás* a legterjedelmesebb köztük, egy erkölcsi czélzattal elmondott tanulságos, szép történet tiszta népies nyelven megirva. *A gyermek és a szivárvány* gyönyörű allegoriája az elérhetetlen czél után sovárgó emberi vágyaknak. *A hamis tanú* és *Hatvani* népmondák, a *Szent László* legenda s a *Keveháza* a hún mondák közül a tárnokvölgyi és czezumóri csatáról szóló kis hős-ének. Az utóbbiakban

megtaláljuk balladáinak nem egy jeles tulajdonságát; a szerkezet- és előadásbeli szépséget, a gyorsan lüktető menetet s a mesteri nyelvet.

Az eddig tárgyalt epikai művek ismerete nem ad teljes képet Arany ez időbeli egy évtizedes költői működéséről. Láttuk, hogy a *Katalin* és a *Nagyidai czigányok*on kivül nagyobb epikai alkotása nincs és kisebb sem igen sok. A szabadságharcz előtti néhány év termése mennyivel bővebb ennél! Okát e tüneménynek a költő testi és lelki szenvedéseiben kell keresnünk, melyekről már szólottunk. Arany sokat tervez ebben az időben, hozzá is fog mindenik tervének kiviteléhez, de munkájának eredménye mindig csak töredék lesz. Amin tovább dolgozik, abba beleun, belefárad, de sokszor egy rövidebb költemény megteremtéséhez sincs elég kedve és energiája. A műgondnak néha szinte beteges túlzása s önkritikájának szigorusága következtében minden alkotásával elégedetlen s már eleve meg van győződve gyengeségükről és sikertelenségükről.

Meddő napok! üres lapok!
Kezdet elég: de semmi vég.
Lesz-e idő valaha még,
Melyben erőt s kedvet kapok?

sóhajt fel fájdalmasan.

Az ötvenes évek elején meg akarja valósitani régi népies eposz-tervét s a húnmondák feldolgozásához fog alapos forrástanulmányokat végezve. Megir két éneket s egy töredéket ale-

xandrinokban, de abbahagyja. Pár év mulva egy nagyszabású eposztrilogia tervét késziti el s megir néhány éneket Nibelung-versben, de ismét belefárad.

Ugyanígy jár *Toldi* középső részével, melynek megirására már Petőfi buzdította. Megkezdi ezt is a két másik *Toldi* befejezése után s *Daliás idők* czímen meg is ir hét éneket 1853-ig. Tompa váltig buzdítja, Toldy Ferencz még jobban, tanácsokat is adva a kivitelre, Szilágyi István történeti adatokkal szolgál neki, de hiába. Az elkészült rész nem vonzza, újra kezdi elülről és végre szomoruan mond le a Toldi-trilogia szép tervéről.

Bolond Istók-jából is csak az első ének készül el. A *Katalin* versformájában kezdi megirni *Az utolsó magyart*, mely az őshazában maradt magyarok elpusztulásáról, *Eduát*, mely Kún Lászlóról szólott volna s az *Öldöklő angyalt*. Mind a három töredék maradt. *Mátyás dalünnepe* stanczákban irt nagyobb epikai műnek indult, de alig készült el belőle valami. Körülbelül harmincz töredéke maradt e korból, melyeket szomoruan olvasunk s szomoruságunk növekszik, mikor lépten-nyomon remek részletekre bukkanunk bennük.

Mikor alkotásra nem érez kedvet és erőt, sokat olvas és tanul. Az olasz nyelvben annyira viszi, hogy Dantét, Tassot és Ariostot eredetiben olvashatja. Az utóbbiból fordítani is próbál. Shakespearet is fordítgatja, lefordítja mesteri

módon Goethe *Ballade*ját s fordít egy-két kisebb költeményt. Megkisérti a *Zrinyiász* átdolgozását, kijavítva a nyelvi és verselésbeli darabosságokat, de abbahagyja ezt is.

1856-ban megjelennek két kötetben *Kisebb költeményei*, melyeket az Akadémia 1860-ban nagyjutalmával tüntet ki. Itt gyüjtötte össze elszórva megjelent s részben új költeményeit, epikaiakat és líraiakat vegyest. Az utóbbiakról az életének későbbi éveiben irottakkal együtt szólunk, hogy lírai költészetét összefoglalólag tekinthessük át.

A *Kisebb költemények* és *Toldi estéje* megjelenése alkalmat ad műbirálóinknak, hogy Arany költészetéről nyilatkozzanak. Három év alatt: 1854—1856-ig jelennek meg Kemény Zsigmond, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Salamon Ferencz és Erdélyi János birálatai, melyek különböző oldalról világítják meg Arany költői munkásságát s kivétel nélkül elismerőleg, sőt magasztalólag szólnak róla. Arany szerényen fogadja az elismerést, a magasztalást pedig kelletlenül, sőt boszankodva. «Az én érdemem — mondja egyik levelében — ama — félig sikerült — törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: *egészet alkotni.*» Ez hiányzott a magyar költészetben eddig, ez a benső forma, kompozició. Ezt akarta ő, úgymond, meghonosítani: «de hányszor maradtam előképem megett! hányszor adtam töredéket az összhangzó egész helyett! Azt csak én tudom s érzem.»

1858-ban a *Toldi estéjé*vel elnyeri az Akadémia Marczibányi (50 aranyos) jutalmát, ugyanakkor megválasztják levelező s utána mindjárt rendes tagnak. Székfoglalóul *Bánk-bán* fejtegetését választja, de ebből csak érdekes töredékek készülnek el, mert megváltoztatván szándékát, a *Zrinyi* és *Tasso* közötti párhuzamba kezd s ennek egy részét olvassa is fel 1859-ben székfoglalóul. Az eposzról szóló bevezető fejtegetései nagy értéküek s mély tanulmányra vallanak. Az érdekes párhuzam csak a Zrinyiász első három énekére terjed. Ezt sem fejezte be.

1860-ban az Akadémia őt szólítja fel egy Széchenyi István emlékét megörökítő óda megirására.

Alig akarja elfogadni a megbizást. Mint mindenen, ezen is kínosan töpreng. Hogy tudna ő a legnagyobb magyarhoz méltó költeményt irni, mely megfeleljen az ország várakozásának? Hiszen Vörösmarty halálára s Kazinczy születésének századik évfordulójára sem tudott semmit irni, a mi magának fájt a legjobban. Mégis erőt vesz kételyein és csüggedésén s megirja legremekebb ódáink egyikét, a *Széchenyi emlékezetét*, melyet maga olvas fel a Széchenyi emlékünnepen s melyet az Akadémia száz aranynyal jutalmaz.

Az 1860. év különben ismét fordulópont Arany életében s kezdete egy új korszaknak. Mielőtt ennek vázolásához fognánk, még ötvenes évekbeli irodalmunkról kell néhány szót szólanunk.

Szomorú kezdetét a szabadságharcz után már jellemeztük. Azóta megváltoztak a viszonyok s szépirodalmunk elég élénk fejlődésnek indul. A régi irók közül Kemény ekkor alkotja remekműveit, Eötvösnek is jelenik meg regénye *(Nővérek)*, Jókai kifogyhatatlannak látszik s gyengébb művei mellett van egy-két kiváló alkotása, Jósika regényei is egymást érik, de ezek már «a magyar regényirás atyjának» hanyatlásáról tanuskodnak. A szinpadon a termékeny Szigligeti uralkodik. A líra és verses epika terén Arany mellett Tompa, Lévay, Szász Károly, Gyulai és Tóth Kálmán tünnek ki.

E jelesebbek művei azonban csak kis részét teszik az akkori irodalmi termelésnek, melynek csak bősége jelentékeny, értéke azonban csekély. A líra az uralkodó e korban. A költők Petőfi hatása alatt állnak s a népies irányt túlzásba viszik. Lábra kap a vidékiesség, az eredetieskedés, szertelenség, az esztetikai anarchia. A nyelv és verselés pongyolává lesz, a kompoziciót teljesen elhanyagolják. Minden tárgyat lírailag dolgoznak fel lazán, szétfolyólag, mintha a műfajok közti határvonalak elmosódtak volna. Minden költemény egyforma: ha rövid, lesz líra, ha hosszabb, elbeszélő költemény, ha még hosszabb: eposz, mint Erdélyi János találóan mondja.

A kritika Arany szerint «czigányos magasztalás, vagy otromba szidalom». A polémia személyeskedéssé, az irodalom iránt való egykori

lelkesedés czivakodássá, érdekhajhászattá s üzleti élelmességgé fajul. Sok a lap, de egyik tartalmatlanabb a másiknál. «Miután egy lapot nem képesek jó munkákkal ellátni, — mondja Arany — csinálnak hatot.» A jobbak szeretnének gátat vetni ennek az irodalmi züllésnek. Kemény *Aurora*-féle zsebkönyvet tervez a legkiválóbb irók közreműködésével «az ipar gyanánt űzött szépirodalom ellen.» A terv eredetileg Aranyé volt, ki «Kazinczy-társaságot» indítványoz a megszünt Kisfaludy-Társaság helyett, hogy legyen valami irodalmi központ. Az 1854-ben Pákh Albert szerkesztésében megindult *Vasárnapi Ujság* derekasan megállja helyét; 1858-ban pedig megindul Csengery *Budapesti Szemlé*je, ez a tartalmas revue, mely azonban csak nehezen élhet meg. A közönség a hangzatost, nagyhangut szereti. A mi nem «kong», nem népszerű.

Aranyt rendkivül bántja az irodalom «elsatnyulása és elaljasodása» s kétségbeesik, hogy midőn a forma és eszme harmoniájáért küzd, «idomtalan szörnyetegeket lát nyomdokain». Ezért határozza el, hogy egy vezető, irányadó szépirodalmi és kritikai lapot fog inditani. Barátai, köztük Deák Ferencz is, lelkesen buzditják s hathatósan közreműködnek tervének megvalósításában.

A Kisfaludy-Társaság 1860-ban újra megalakulván, Aranyt választja igazgatójává, hogy ezzel is némi megélhetést biztositson számára s lehe-

tővé tegye, hogy fárasztó tanári állásáról lemondhasson. Arany hosszas töprengés után meg is teszi ezt a lépést és az év vége felé a fővárosba költözik.

XI.

Arany szépirodalmi és kritikai lapja, a *Szépirodalmi Figyelő*, 1860 novemberében indult meg azzal a czéllal, hogy «irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nőjje ki magát». A lap a szerkesztő szavai szerint nem a régit az új ellenében, hanem az örök szépet az idő gyarlóságai ellenében akarta képviselni.

Ime — mondhatná valaki — Arany végre a maga helyén van: a fővárosban él iró barátjai között még pedig hozzá méltó foglalkozásban: a legelső irodalmi társulat ügyeit vezetve s lapjával irányt szabva a magyar irodalomnak.

Maga a költő is így gondolkozott s azt hitte, hogy ez a foglalkozás neki való s a mi a legfőbb, hogy e mellett sok ideje marad a költői munkára. Fájdalom, ezek a szép remények nem váltak valóra. A Kisfaludy-Társaság igazgatása sok apró-cseprő dologgal s kevés fizetéssel járt, a szerkesztés pedig tömérdek gondot, kellemetlenséget és csalódást okozott neki. Folyton a pénz- és kézirathiány Scyllája és Charybdise közt evez, sőt a cenzúra zátonya is fenyegeti. Az irók nem támogatják úgy, mint képzelte és így lapjának nemcsak szerkesztője, hanem «robotban

dolgozó munkatársa, ujdondásza és correctora» is. «Hol egyik rovat nincs, hol a másik, majd főczikket, majd kritikát kell irnom, majd külföldi irodalmat teremteni elő, majd novellát fordítani, aztán a heti pletykát összeszedni, a lapot corrigálni, beküldött rossz verseket olvasni», — panaszolja Tompának 1861-ben.

A *Figyelő* ez évi folyama vagy *száz* ivnyi kéziratát «ette meg». Minden közleményt *háromszor* olvas és javít végig! Levelei tele vannak panaszszal és kéziratért való könyörgéssel. A kritikákkal is meggyülik a baja, mert polemiák és neheztelések kerekednek belőlük s neki kell egyeztetni, békíteni. Azután az idő sem volt alkalmas ilyen lap indítására, mikor «senki sem dolgozik, az egész világ politizál». Akkor t. i. már ismét szabad volt politizálni. Ausztria szerencsétlen olaszországi hadjárata megingatja az abszolutizmust s maga után vonja az 1860-iki «októberi diplomát», majd az 1861-iki «februári pátens»-t és az országgyülést. Az uralkodó alkotmányt ad Magyarországnak, ez azonban nem elégszik meg az olyan alkotmánynyal, mely szerint Ausztria tartománya maradna s következik a nemzet passziv ellenállása az új Schmerling kormánynyal szemben. Bizony ekkor a politika obban érdekli az embereket, mint Arany jeles lapja, mely 1862 novemberében két évi fönnállás után meg is szünik, hogy 1863 elején *Koszorú* czímen más, «publicum csődítőbb alakban» újra feltámadjon. Ebben már nagyobb

teret ád a szépirodalomnak s a kritikát háttérbe szorítja. Mind hiába, a *Koszorú* sem él tovább a *Figyelő*nél s 1865 junius végén pártolás hiány miatt megszünik, pedig bátran mondhatjuk, hogy jelesebb szépirodalmi és kritikai lapunk sem azelőtt, sem azóta nem volt.

A szépirodalmi rész jobbnál jobb műveket adott s nem volt valamire való név Fáy Andrástól kezdve a legifjabb nemzedékig, mely meg ne fordult volna hasábjain. Az esztetikai és kritikai részt Aranyon kivül Brassai Sámuel, Bérczy Károly, Greguss Ágost, Erdélyi János, Gyulai Pál, Lévay József, Kemény Zsigmond, Salamon Ferencz és Szász Károly irták, hogy másokat, szintén jó neveket, ne említsünk. Állandó rovatokban foglalkozott az Akadémia és Kisfaludy-Társaság ügyeivel, a Nemzeti Szinházzal s a képzőművészeti és zenei élet jelentősebb mozzanataival. Jegyzékbe foglalta az újonnan megjelent könyveket s kritikai rovata a magyar és külföldi irodalom nevezetes eseményeiről mindig lelkiismeretesen számot adott. A *Koszorú* ezenkivül még régi magyar irók arczképeivel is meg-meglepte olvasóit. S ezeknek az igazán kitünő és hézagpótló lapoknak — jellemző szellemi életünkre — meg kellett szünniök «pártolás hiány miatt»!

Arany kevés költeményt irt lapjaiba, de annál több prózai dolgozatot. Itt jelent meg *Naiv eposunk*ról szóló érdekes tanulmánya, melynek a végeredménye, hogy «volt nálunk naiv epos

s hogy az, mint általában a népköltemény, költői formában nyilatkozott». Itt jelent meg *Irányok* cz. czikksorozata, melyben a korabeli költészetet vizsgálja éles szemmel s főtulajdonságaiként a Petőfi-utánzást, a líra túltengését s a kompozició hiányát emeli ki. *Visszatekintés* cz. dolgozatában nyelvi kérdésekkel foglalkozik, bizonyságát adva e téren is éles bonczoló elméjének s páratlan nyelvérzékének. *Irói arczképei* Gyöngyösy Istvánról, Orczy Lőrinczről, Gvadányiról, Baróti Szabó Dávidról és Ráday Gedeonról finom megfigyelésekben gazdagok s irodalomtörténeti jelentőségüek. Birálatai és ismertetései, sőt szerkesztői jegyzetei is, mind értékesek és érdekesek, akár egy népmesegyüjteményről, regényről, eposzról (pl. Szász Károly: *Trencséni Csák*ja) akár lírai varsek gyüjteményeiről szóljanak (legértékesebbek a Tompa, Szász Károly, Szász Gerő és Fejes István költeményeinek birálatai).

Hozzászól a külföldi irodalom eseményeihez is s mindig van mondanivalója akár Hebbel Mutter und Kind-jéről, akár a hindu drámáról, akár a Nibelung-énekről, akár a homerosi kérdésről legyen szó, sőt még Wagner zenedrámáira is van észrevétele. Prózai dolgozataiban egész kincsesbányáját találjuk az elszórt becses megjegyzéseknek az eposzról, a líráról, a balladáról, a kompozicióról, a fordításról, a kritikáról, a népköltészet és népiesség kérdéseiről (*A magyar népdal az irodalomban* cz. rendkivül becses tanulmánya töredékben maradt), irodalomtörté-

neti kérdésekről, a nyelvről és verstechnikáról, a költői leirásról és jellemzésről, a költészetben nyilvánvaló realitásról és sok más kérdésről, mindezekben irányt óhajtva adni akkori tévelygő irodalmunknak. Az ő «paraszt æstheticája», mint egy helyen maga nevezi, nem tudományos elméletekből, hanem a gyakorlatból indul ki. Nem készen kapott szabályokat alkalmaz az irodalmi alkotásokra vaskalapos pedánssággal, hanem maga alkotja meg magának az autodidakta szivósságával minden kérdésről saját tapasztalatain alapuló véleményét, melynek rendesen elméleti értéke van. E munkáiban legjobban bámulhatjuk éles eszét s rendkivüli megfigyelő és elemző tehetségét, valamint széleskörű olvasottságát. Minden dolgozatát erős logika és nagy világosság jellemzi. Birálataiban tökéletes tárgyilagossággal, minden egyoldalú szubjektivitástól menten itél s arra törekszik, hogy az iró s az olvasó tanulhasson is belőlük. Ezért szeret a részletekre kiterjeszkedni s ezért fűz a biráló elemzéshez rendesen valami értékes kis fejtegetést, vagy elvi jelentőségű megjegyzést.

Prózai dolgozatainak első gyűjteménye, melyet csak barátjának, Csengerynek kérésére rendezett sajtó alá, mert maga nem sokra becsülte őket, 1879-ben jelent meg az Akadémia kiadásában. Ebben csak a legfőbbek s nehány birálata foglaltatnak. A többit csak halála után gyüjtötte össze és adta ki fia, Arany László.

XII.

Bármily sok baja volt is Aranynak a szerkesztéssel, mégsem fárasztotta ki annyira, mint a tanárság. Változatosabb, izgatóbb volt, mint az. Önbizalma mintha erősödnék, nem oly csüggedt mindig, mint Kőrösön. A kénytelenség, mely munkára szorítja, munkaerejét is fokozza. A pesti baráti kör, szellemi életünk arisztokracziája, sokszor felüdíti s elfeledteti vele bajait, melyek közül a testiek sem kínozzák annyira, mint mikor folytonosan velük foglalkozott. A mire Kőrösön nem volt képes, az Pesten könnyen sikerül neki: nagy kompozicióba fog s azt egy év alatt be is fejezi. Ez a nagy kompozició a rég tervezett húntrilogiának első része: a *Buda halála* cz. tizenkét énekes hősköltemény, vagy mint a költő nevezi, «hún rege», mely 1864-ben jelenik meg s elnyeri az Akadémia 100 aranyos Nádasdy-jutalmát.

Költeményének fő forrásai a magyar krónikák voltak, a honnan a mesének vázlatát vette: Etele megöli testvérét, Budát. Részleteket szintén talált a krónikákban, Priscos Rhetor ismeretes elbeszélésében, valamint a történelemben. A Nibelungenliedből szintén vett át néhány motivumot. A mondát, melyet a krónikák töredékesen, szárazon tartottak fönn, Arany mintegy újra költi. Mint *Toldi*ban, itt is egységes és költőileg igaz mesét alkot, a száraz adatokat, tényeket indokolva és lélektani kapcsolatokba

hozva egymással. Elbeszélése szerint Buda, bátyja Etelének, tehetetlen, gyönge eszű ember, ki megosztja öccsével királyi hatalmát. A hatalmas és népszerű ifjú öccs s a hatalmára féltékeny, kislelkű bátya közt egyenetlenség támad. A meghasonlást a gót Detre fejedelemnek titkos áskálódása, a két királynő asszonyi versengése s egyéb okok szítják mind jobban és jobban. A testvérek végre ellenségekül állnak szemben egymással és egyikük meggondolatlan tette s a másik szenvedélyessége Buda halálát okozza. Öccse párviadalban öli meg.

Arany a *Buda halálá*ban eposzt alkotott, de mint minden művében, itt is nagy reformátor. A hexameteres és klasszikus mintára készült eposz sokat taposott országútjáról letérve új utat tör. Majdnem teljesen elveti a klasszikus formával együtt az üressé vált csodásságot s az istenek mozgatta árnyalakok helyett igazi embereket szerepeltet, kiknek jellemzésére oly nagy gondot fordít, mint a modern regény, vagy drámairó. Az epizódokban szétfolyó és lassan haladó mese helyett lélektanilag indokolt, tömören komponált, érdekes cselekvényt ad, mely nem egyszer drámai emelkedést és rohamosságot mutat. A folytonos és a modern olvasóban unalomnál egyebet alig keltő harczi jelenetek helyett a népélet más oldalainak s a nép lelkének képét rajzolja meg, nem általános, szinte nemzetközi, hanem nemzeti és hű korrajzi vonásokkal. Alakjai nem a nyelvújítás vivmányaival ékes nyelven, hanem

ódon zamatú, klasszikusan egyszerü népies nyelven beszélnek, a hogyan hitünk szerint a magyarok mondai ősei, a hunok beszélhettek. A mondottakat az alább következő rövid fejtegetés fogja jobban megvilágitani.

A költeményben más eposzoktól eltérőleg csak kevés alak szerepel. Legkiemelkedőbb közülük Etele, kit a költő nagynak tud rajzolni. Igazi hős: nagyeszű, ki Detre cselszövényein épen úgy átlát, mint a keleti császár politikai tervein. Kevés szavú, de mindig kész a tettre. Folytonosan cselekedni látjuk: maga szervezi és gyakorolja be hatalmas hadseregét, ő rendezi a nagy vadászatot s míg birodalmának legfontosabb ügyeit intézi, asszonyai időtöltéséről sem feledkezik meg. Erőtől, önérzettől, szenvedélytől duzzad. Haragjának izzó kitörésében s elfojtott szenvedélyében egyaránt félelmes. S e nagy hőst, a monda és történelem óriását, mégsem rajzolja emberfölöttinek, hanem csak nagy embernek, kit intim vonásokkal hoz közelebb hozzánk. Buda eltörpül mellette. Etele így jellemzi haragjában: «vizeszű, oktalan, gyáva, gyanús lelkű, pulya, boldogtalan». E jellemzés találó, csak azt tehetjük hozzá, hogy nagyon jó ember szegény Buda, ki senkinek sem vétene, ha körülményei nem ragadnák oktalan tettekre. Etelének mindenben ellentéte, a nagy király még nagyobbnak látszik mellette. Detre, a vén gót fejedelem is fontos szerepet játszik a történetben. Ő «veri az éket» a testvérek közé, hogy meghasonlásuk-

ból maga és leigázott népe hasznot húzzon. Öregesen bőbeszédű, de bőbeszédűségével csak ravasz szándékát leplezi: «a beszédet ügyes észszel fonja». Képmutató, önző és ravasz, ki odébb áll, mikor megcsinálta a bajt s mindig a hatalmasabb pártján van. A két királyné: Ildikó és Gyöngyvér, a testvérharcz szitói, inkább általános női jellemvonásokat mutatnak, de néhány kisebb egyénit is. Ez az öt alak játssza végig a drámát, a többi a háttérbe mosódik. Valamenynyien egyének, de e mellett *koruk* emberei is. Lelkük egyszerű, kissé durva és naiv. Beszédük hű tükre lelküknek: egyszerű, mint az s szókincse életviszonyaikat híven feltüntető. Sok benne a hasonlat, melyek bibliai és homerosi egyszerűségüek.

A leirásokban itt nem annyira hangulatkeltésre, mint inkább korrajzi vonások adására, milieu-festésre törekszik. Odavarázsol bennünket Buda, majd Etele sátorvárosába, résztveszünk a hunok áldozati szertartásában, hadgyakorlatán, vadászatán, lakomáin, látjuk őket vadászatra, háboruba készülődésük s nomád költözködésük közben, csak a harczban nem, a mit kissé rossz néven is veszünk a költőtől. A korrajzot nem annyira forrásokból (hiszen ilyeneket alig találhatott), mint inkább képzeletéből meríti. S e korrajz mégis *hű. Elhisszük* Aranynak, hogy ilyenek voltak a hunok, ilyen volt életük. Ez a legnagyobb dicséret, a melyet milieu-rajzáról mondhatunk, mert ilyen elhitetésre csak nagy

költők képesek. Ennek az elhitetésnek egyik fő titka Arany realizmusa, melyet bele tud vinni minden jellemrajzába és leirásába. Apró, életből kapott vonásokat sző ezekbe, melyekkel a kort és embereit az idők messzeségéből hozzánk közelebb tudja hozni, hogy vele együtt mi is «azokkal időzünk, a kik másszor voltak».

Milyen élénkké és valószerüvé lesz előadásában az «Isten kardjának» mondája, a finom megfigyeléseknek milyen nagy tömege teszi igazzá, hűvé pl. Etele kis fiának bájos rajzát, az asszonyok találkozásait, a megvesztegetésnek, vagy Buda pártja keletkezésének és növekedésének történetét! Arany fölülmulhatatlan mester az ilyenekben.

Még a csodás elem igen takarékos alkalmazásában is realisztikus a költő. Hadúr alakja inkább a hunok képzeletében s Etele álmában jelenik meg, Ármány csak Etele látomása, a csodás előjelek csak a nép babonás lelkében csodásak. Beszédet is sokat találunk a költeményben, de ezek nem üresek és szónokiasak, mint *Murány ostromá*ban, nem szószaporítók és unalmasak, mint más eposzokban, hanem tömörek és mindig jellemzők. Részletező lélekrajzokat nem ad a *Buda halálá*ban, mert az eposzi előadás nem tűr meg ilyeneket. Ezért találunk itt lírai közbevetést is alig egyet-kettőt. A hatodik énekben a *Rege a csodaszarvas*ról, mint hegedős-ének van a történetbe ékelve. Remek, balladás előadású monda, melyet a vissza-visszatérő

lírai versszak hét részre oszt. Ódonszerű, tündériesen bájos s a monda üde zamatát érezteti.

A költemény nyelvét külön ki kell emelnünk. A maga egyszerűségében végtelenül gazdag és változatos. Arany régi szavakkal (mint: joh, szer, megapolá, alít, folyam-elve stb.) és szólamokkal régies szint ad neki. A népies kifejezéseket s általában a nyelv szokott fordulatait újakká, eredetiekké alakítja («fényével a homlok mind szegül Budára», «most serdüle tetté», «legelteti gondját csöndes figyelemmel», «ajzotta száját feleletre», «eleven sürgés mindenfele pezsdül»). Csupa ujság s mégis mind szokottnak tetszik. Metaforái, jelzői is érdekesek, újak, meglepőek («marczona józanság hidegen csúsz rajta», «éj-sűrítő, nagy, kárpitos árnyak», «pallosokat vérben emel észak lángja», «rózsa-özönlő» hajnal). Minden kifejezést csodálatosan tömörré és ragyogóvá kovácsol a költő, mint Héphaistos, a varázsos ügyességű kovács-isten.

A nagy trilogia, mint a töredékekből és tervvázlatokból látjuk, a hún birodalom egész történetét megörökítette volna. Fájdalom, az «új dalok», melyeket a költő a *Buda halálá*ban igért, sohasem születtek meg, mert Isten «nem adott erőt» hozzájuk, a «szegény éneklőnek».

XIII.

Arany Pesten épen oly szerényen és elvonulva él, mint Szalontán vagy Kőrösön. Legszívesebben Csengeryékhez jár családjával együtt, kikkel a legjobb baráti viszonyban élnek. Néha résztvesz özv. Bezerédj Istvánné ebédjein Deákkal, Csengeryvel, Keménnyel, Horváth Mihálylyal, Gyulaival s másokkal együtt, különben nagyokat sétál a városban s majd mindennap este meglátogatja Keményt a *Pesti Napló* szerkesztőségében.

1861-ben nagy öröm éri egy kiváló tehetség fölfedezésével. Ez a kiváló tehetség Madách Imre, ki egy drámai költeményének megbirálására kéri fel. Arany elolvassa a művet, siet üdvözölni íróját s közölni vele, hogy az *Ember tragédiája* «irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat helyet.» Madách művét teljesen Aranyra bízza, ki örömmel javítja át s rendezi sajtó alá a Kisfaludy-Társaság kiadásában. Midőn a társaság Madáchot tagjainak sorába választja, Arany mondja a szokásos bevezető beszédet. Ezután is a legszívesebb baráti viszonyban maradnak s 1862-ben meglátogatja Madáchot sztregovai birtokán.

1865-ben Tompa látogatja meg, ki mind jobban súlyosodó betegségében orvosokkal akar Pesten tanácskozni. Akkor egyikük sem gondolta, hogy utoljára látják egymást.

Ugyanebben az évben szűnik meg a *Koszorú* s lesz Arany az Akadémia titkára. A Kisfaludy-Társaság igazgatói állásáról lemondván, azonnal elfoglalja új hivatalát, melylyel barátai nyugodt, anyagi gondoktól ment életet akartak biztosítani számára. Csakhogy ez a sinecurának szánt állás a költő végtelen lelkiismeretessége következtében terhes hivatallá vált, mely idejének java részét föleményésztette s apró kellemetlenségeket okozott neki. Nem is tekinti hivatalát örökösnek s csak addig akarja megtartani, míg gondos gazdálkodással annyit gyűjthet magának, hogy a «független nyugalmat» elérhesse. Míg a dunaparti «palotában» lakik, «rajongó képzelettel» egy kis «kunyhót» építget magának «ott keleten». Földet vásárol Szalontán, hogy majd ott töltse el öregkorát kis gazdaságával bíbelődve s boldogan élve a költészetnek.

Apai szívének legdrágább kincsét, Juliskát, Szalontára adja férjhez Szél Kálmán református paphoz 1863-ban. Két év mulva az az öröm éri, hogy unokája születik, ki a *Daliás Idők* Rozgonyi Piroskájának nevét kapja a keresztségben.

A szép tervek közelednek a megvalósulás felé s a költő már képzeletben ott él a szalontai kis «kunyhóban» szeretteitől környezve, midőn egy rettentő csapás örökre véget vet a boldogság szép álmainak. Juliska súlyos betegségbe esik s 1865 deczember 28-án meghal,

kétségbeesett szeretteitől ezzel a vigasztaló gondolattal búcsúzva: «A lélek él, találkozunk!» A gyászba merült apa meghatóan írja beteg barátjának, Tompának, hogy már házépítésről gondolkozott, mikor ez a csapás érte: «Tegnap indítottam el az első *épület követ* — Gerendaytól. Egy pyramidál gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim *zárkövét* képezi! A hová eddig legörömestebb pillantott lelki szemem, a hol megnyugvását találta: most azon vidék felé, e kő zárja el a kilátást!» «Jó fiamban annyi kárpótlást lelhetne szívem, — írja néhány hónappal később. — De az a kis koporsó mindig előttem van; a mint döczögött előttünk a gyászkocsin. És annyi szomorú jelenet az utolsó órákból.»

Aranyt kedves gyermekének elvesztése mélyen lesújtotta. Ő, mint maga mondta, azon emberek közé tartozott, a kiknek fájdalma az idővel nem enyhülni, hanem növekedni szokott. Midőn költeményben akarja megörökíteni leánya emlékét, négy sornál nem viszi többre s ezt jegyzi alá: «Nagyon fáj! nem megy!» Két év múlva a *Toldi* lassan készülő középső részébe néhány versszakot iktat (a VI. ének Piroskastrófái) s ez még akkor is annyira fáj neki, hogy évekig nem tudja munkáját folytatni.

Mit keresne már most Szalontán? Marad ott, a hol van, beletörődve sorsába, hogy «fél ember», «negyedrész ember» legyen. Birtokát eladja s örökre lemond ábrándjairól. Betegségei

súlyosbodnak, hallása és látása is gyöngülni kezd. 1869-től kezdve évről-évre Karlsbadban keres üdülést, de a fürdő csak enyhíti s nem szünteti meg bajait. A hű barát, Tompa is elköltözik 1868-ban a hanvai temetőbe s nem írja többé neki kétségbeesett, testi-lelki kínjairól panaszkodó leveleit.

Lelke mind érzékenyebb lesz. Ismét töpreng, önmagába mélyed, kerüli az embereket, energiája, költői kedve ismét lankadóban. Egy évtizedig alig dolgozik valamit. Még a fordításban talál valami örömet s három remek Shakespeare-fordítással ajándékozza meg irodalmunkat, ezek *A Szent Iván-éji álom* (1864), *Hamlet* (1867) és *János király* (1867). Majd *Aristophanes vígjátékait* kezdi fordítgatni csak mulatságból s évek mulva elkészül az összes vígjátékok átültetésének rendkívül nehéz munkájával. Az Akadémia Karátsonyi jutalmával kitüntetett fordítás 1880-ban jelent meg három kötetben.

A haza sorsa e közben, mint tudjuk, jóra fordul s Arany örömmel látja teljesülni azt a jóslatát, «hogy a magyart nem lehet csak úgy spongyával letörölni a föld színéről.» Mint Deák barátja s a mérsékelt, józan politika híve, örül az 1867-i kiegyezésnek s noha a későbbi politikai bonyodalmak aggodalommal töltik is el néha, a haza jövőjét mégis biztosítva látja. Egy fájdalmas lelki sebe legalább begyógyult.

Az 1867-i «csillag-hulláskor» a király a Szent István renddel tünteti ki. Jellemző, hogy vissza

akarta utasítani a nagy kitüntetést s csak két miniszter tudta végre nagy nehezen rábirni, hogy fogadja el. El is fogadta, de sohasem viselte életében. Itt említjük meg, hogy 1861-ben és 1865-ben visszautasítja a neki felajánlott biztos képviselői mandátumot, 1871-ben pedig a nemzeti évdíjat, melylyel az országgyűlés akarja megtisztelni. Találóan mondja róla Gyulai: «Mindvégig ő volt Magyarország legegyszerűbb embere, de bizonyos tekintetben egyszersmind legérzékenyebb, legbüszkébb lelke is.»

1870-ben az Akadémia főtitkára lesz, a miről keserű humorral csak ennyit mond:

Szép megtiszteltetés,
De nem birok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.

Sokkal jobban örül, hogy 1867-ben sajtó alá rendezhette összes munkáit. Kétféle kiadás jelent meg belőle ugyanabban az évben, *Arany János összes költeményei* czímen, egy hat kötetes, mely 1872-ben akadémiai nagy jutalmat nyert s egy negyedrétű, illusztrált egy kötetes.

Ebben az évben más öröm is érte. Fia, ki már ekkor tisztviselő, pályadíjat nyer a Kisfaludy-Társaságban *Elfrida* cz. költői elbeszélésével. Aranyt, ki semmit sem sejtett a dologról, nagyon meglepi fiának poétasága. Tréfásan írja sógorának: «Arany Laczi közelebbi bravourja nem lepett meg egy kissé? Engem na-

gyon. Im én beadom financiernek, hogy legyen practicusabb ember, mint az apja s egyszer csak kipattan, hogy poéta! De már nem lesz belőle semmi.»

1869-ben kis unokájukat, Piroskát, magukhoz fogadják s a kedves leányka felvidítja egy kissé a beteges és borús lelkű nagyapát, ki nagyon szereti és kényezteti a «kis árvát.»

1876-ban lemond a főtitkárságról, az Akadémia azonban nem fogadja el lemondását, hanem szabadságolja, Arany mindazáltal nem tekinti magát többé tisztviselőnek és az őt jogosan megillető fizetést sem veszi fel, bárhogyan kérték is erre. Lemondását többször megújítja, míg végre 1879-ben elfogadják s tiszteletbeli főtitkárrá választják.

A rég óhajtott «független nyugalmat» tehát megadta neki a sors, de mégsem úgy, a hogyan ő szerette volna, a hogy megálmodta:

Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hová múzsám el-elvárnám,
Mely sajátom;
Benne én és kis családom.

Munkás, vidám öregséget,
Hol, mit kezdtem, abban véget...
Ennyi volt csak;
S hogy megint ültessek, oltsak.

1877-től kezdve a nyarat a Margitszigeten töltötte az ősz költő. Ha bajai nem gyötörték,

nyugodt lelki derűvel bolyongott a «tündérszigeten», üldögélt a «tölgyek alatt», elgyönyörködött a fák és virágok üde pompájában. Magános bolyongásai közben meg-meglátogatta a Múzsa s a beteg, szomorú költőt megvigasztalta, boldoggá tette. A sziget egy-egy félreeső padján üldögélve elővette Gyulaitól kapott, kulcscsal bezárható «kapcsos könyvét» s lopva, titokban ga tta bele verseit csak a maga mulatságára. A gyönyörű lírai költemények, balladák s kedves humoros apróságok, melyek csodás gyorsasággal születtek a költő lelkében, megtöltötték a könyv lapjait. 1877 nyarán több mint harmincz költeményt írt három hónap alatt. Ily rövid idő alatt ennyit egész életében nem írt. Ebből is látszik, hogy Arany nem dolgozott lassan és nehezen, mint sokan gondolják. Nagyobb műveit is aránylag rövid idő alatt írta. Ha nyugalma és kedve volt hozzá, rendkívül könnyen és gyorsan dolgozott, noha mindig gonddal. Sajnos, hogy a nyugalom és kedv oly ritkán jutott osztályrészeül s az ihlet perczeit sokszor a csüggedés és kedvetlenség hónapjai, sőt évei követték.

1877-ben írt költeményeit, az *Őszikéket,* nem akarta életében közzétenni, mert beteges érzékenységében szinte rettegett a nyilvánosságtól, de végre barátai unszolására megengedte egy-két költemény közlését. Mind nagy örömöt okozott az olvasóknak és zajos sikert aratott. A *Tetemrehívás*nak a Kisfaludy-Társaságban

való bemutatása után az egyetemi ifjúság ezüst koszorúval tisztelte meg a költőt.

Mást az ünneplés és siker munkára buzdít, Aranyt azonban csak felizgatta s az a tudat, hogy többé nem magának, hanem a nyilvánosságnak ír, kedvét szegte s a kapcsos könyv végképen bezárult.

Toldi töredékben maradt középső részét vette most elő s elhatározta, hogy ezt legalább befejezi. A hatvanas években is dolgozgatott rajta, de Juliska halála megtörte munkaerejét. Most bámulatos gyorsasággal haladt a munka s a *Toldi Szerelme* csakhamar elkészült. Így beteljesült barátainak óhajtása, hogy a három Toldi egy nagyszabású trilogiává alakuljon. Eleinte ezt sem akarta életében kiadni s mikor örvendő barátai lebeszélték erről a szándékáról, a maga költségén nyomatta ki, «nehogy a kiadó zajt üssön vele s az emberekre ráerőszakolja». Országos meglepetés volt a mű megjelenése és bemutatása a Kisfaludy-Társaságban 1879-ben s a közönség egy pár nap alatt elkapkodta az első kiadást. A következő évben az Akadémia nagyjutalmával, a Kisfaludy-Társaság pedig ötven arany jutalommal tüntette ki Arany utolsó remekét, melyet az egész ország lelkes örömmel fogadott.

XIV.

A *Toldi Szerelme* lassú elkészülésének a költő testi és lelki szenvedésein kívül más oka is volt. Ilosvai krónikájának anyagát a *Toldi*-val és *Toldi Estéjé*vel majdnem egészen kimerítette és minden történeti vagy mondai alap nélkül, tisztán képzeletére támaszkodva nem szeretett mesét alkotni. «Nem tudom, — írja Gyulainak 1854-ben — benn van-e az æsthetica szótárában e terminus: «eposzi hitel», de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantasiám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építni akarok, tégla kell és mész. Ezért pihen oly hosszasan Toldi II; Ilosvai magamra hagyott . . .» Egyik bírálatában még világosabban kifejti erre vonatkozó nézeteit: «Van . . . történeti hitel, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában, emlékei s hitében s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői czél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, miből összerakni lehet; nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkezném, de a monda variansai közt szabadon válogat.»

Arany az eposzi hitel e törvényének, melyet maga alkotott, mindig hűségesen hódol s epikai

költeményeinek meséit lehetőleg köztudatban élő adatokból szövi, vagy legalább arra törekszik, hogy meséinek ilyes magva legyen. A *Toldi Szerelmé*nek meséjét sem akarta e nélkül kigondolni s ezért ment nehezen ez a munkája. S mégis ez lett a legterjedelmesebb s legváltozatosabb tartalmú költeménye. Ilosvai krónikája csak a homályos sírrablási epizóddal s a kerek prágai kalanddal járult a mese anyagához. Szigligeti *Rózsa* cz. vígjátékában (1840), melynek Toldi egyik főalakja, találta az álharcz motivumát, t. i. hogy Toldi idegen fegyverzetben vív egy szép nő kezéért. Ez a motivum Ariosto *Orlando furioso*jában is megvan. A *Daliás Idők*ben az álharcznak még semmi rossz következménye sem lesz, mert Toldi elnyeri Rozgonyi Piroska kezét. A költő elkomorult kedélyéhez azonban leánya halála után jobban talált a szomorú, tragikus megoldás, melyre talán még Kemény *Özvegy és leányá*nak hasonló helye is vezethette s a *Toldi Szerelmé*ben Toldinak e ballépése már tragikus kimenetelű bonyodalomnak lesz okozója. E boldogtalan szerelem a mese fő fonala, melyhez sok egyebet hozzá tud kötni Arany, így az említett sírrablást, mely Shakespeare *Romeo és Juliá*jának hatása alatt művészileg átalakítva gyönyörűen illeszkedik az egészbe s a prágai kalandot, mely egyik legsikerültebb része lesz a költeménynek. Még az az epizód is helyet kap benne, melyet *Toldi*ban mellőzött, hogy Toldi a király konyháján szol-

gál, csakhogy az ott említett munkát a barátklastromban vezeklésből végzi. A történelemből Nagy Lajos olaszországi két boszuló hadjáratát szövi meséjéhez. A történelmi eseményekkel nála szokatlan szabadsággal bánik: egy hadjárattá egyesíti a sok hadműveletet. Expositioként a nagy hadi készületeket, Kont és Lajos levonulását használja, erősen kiemeli és főmotivummá teszi Lajosnak Durazzói Károly iránt érzett gyűlöletét, a különböző ostromokat koncentrálja s legvégén tragikus katasztrófaként használja fel Durazzó kivégzését. A történelmi tények ez önkényes, de költői szempontból kifogástalan, csoportositását azzal akarja mintegy jóvátenni, hogy a részletekben azután nagyon is ragaszkodik forrásaihoz, (*Dubniczi krónika*, Szalay László és Fessler munkái stb.) melyeket rendkívüli gonddal tanulmányoz. Toldit, mivel a történelem nem tud tetteiről, álruhában szerepelteti az olasz hadjárat folyamán.

Mint látjuk, igen sok forrásból merít (forrásainak csak egy részét említettük) sokféle meseanyagot s ez az egyik oka annak, hogy a *Toldi Szerelme* legkevésbbé egységes műve a költőnek. A *Daliás Idők*nek felhasználható részeit, melyek derültebbek és népiesebbek, szintén beleillesztette a későbben készült s más hangulatú részletek közé s ez a másik oka az egyöntetűség hiányának. De ezt a hiányt csak a figyelmes bíráló veszi észre s így nem oly szembeszökő hiba, hogy talán a költemény él-

vezését megrontaná. A nyelv és a költő egyéni előadásának varázsa, valamint a kompozició sok apró finomsága mégis eléggé egységbe foglalja a különböző elemeket. Azt is ki kell emelnünk, hogy Arany főforrása mégis csak képzelete volt, mely oly élénk és alkotásra képes, hogy sokszor igazán csak az eposzi hitel elve kedvéért használ mondai vagy történeti támasztékokat.

A szerkezetéről csak a következőket jegyezzük még meg. Az I. ének kitünő expositio: megismerjük Piroskát, szerelmét Toldi iránt, Toldi nő-kicsinylését s ezzel szemben Lajos király tervét. A fejlemények művészileg elő vannak készítve. A II. ének mozgalmassága élénken ellentétes az I. idillikus nyugalmával. Érdekesen fűzi tovább a mesét. Itt dől el Toldi és Piroska sorsa. Toldi szerelemre gyulad Piroska iránt. A cseh háború előre veti árnyékát. A III.-ikban két új alakkal ismerkedünk meg: a fiatal Benczével s Toldi unokahugával, Anikóval. Toldi lelki harcza megkezdődik. A prágai hadjáratot elhatározzák. A IV. ének a prágai kaland, mely legalább részben Toldi szerelmének szomorú kimenetelét okozza (a rabló börtöne tartja vissza). Az V.-iket Toldi szerelme énekének nevezhetnők, ebben s a VI.-ikban csak úgy kergetik egymást az érdekes külső s a még érdekesebb lelki események. A VII. az olasz hadjárat előkészületeit mondja el s szinte kellemes pihenő a cselekvény drámailag gyors gördülete után, de érdeklődésünk is innen kezdve

csökken. A VIII. éneket még Toldi és Anikó kalandjai töltik be, Piroskáról már kevés szó esik. A IX. ének fele még Toldival foglalkozik, de másik fele már az olaszországi harczoknak van szentelve. A X. és XI.-ikben e harczok szorítják háttérbe a bennünket jobban érdeklő eseményeket. Toldi keveset szerepel s mintegy epizód-alakká válik. A szép XII. ének kárpótol bennünket s gyönyörű befejezése Toldi és Piroska gyászos szerelmi történetének.

Érdeklődésünk csökkenésének a költemény második felében főokai: a sok apró részlet mozaikszerűsége, Toldi és Piroska történetének háttérbe szorítása és az első részt oly értékessé tevő mély lélekrajzok hiánya. Megjegyzendő, hogy mi a legszigorúbb mértékkel mértünk, a mely a kompozició nagymesterével szemben helyénvaló is, de hozzátesszük, hogy többi romantikus eposz-társai között a *Toldi Szerelme* szerkezet dolgában azért első helyen áll.

A lélekrajz változatossága, finomsága és mélysége tekintetében Aranynak egy költeménye sem múlja felül a *Toldi Szerelmét*. A következőkben e lélekrajzok fejlődő menetét óhajtanánk vázolni.

Toldiban a szégyenérzettel együtt hirtelen támad a szenvedélyes szerelem, «odavész a lelke» gyönyörű Piroskán s kétségbeesése vad duhajkodásban tör ki, melyet keserű kijózanodás követ. Mindenütt Piroskát látja. Sírva panaszolja el anyjának baját, melyet az kicsibe

vesz. Erre ő is megembereli magát, jókedvet erőltet s elhatározza, hogy elfeledi a leányt, de azért az álom mégis «Piroskához vonja». Az izgató kaland egészen elfoglalja lelkét, de utána újra ébred szerelme, mint a mámorba fojtott bú. Képzeletben Piroskával él s folyton «amaz édes egynek» képét öleli. Fölteszi magában, hogy mindent bevall a királynak s Piroskát nőül veszi. Ekkor jut a cseh rabló börtönébe, hol boszúszomja kissé elnyomja szerelmét. Mikor kiszabadul, rettentő boszút áll a rablókon, de dühe csillapultával szomorúan tér haza «remegve a hírért s remegve a hírtől». Mikor megtudja, hogy Piroska másé lett, szenvedélyes dühroham lepi meg, melyet lelki zsibbadtság és keserű önvád követ. El akar bújdosni, mikor Piroska férjével találkozik, ki meghívja magához.

Piroska szerelmének párhuzamos rajza épen ily művészi. Egyszer látta Toldit s azóta ábrándozik róla, a király terve lángra lobbantja szerelmét, mely ujjongó örömmé változik, mikor az álruhában vívó Toldit megismeri, majd kétségbeeséssé és daczczá, mikor látja, hogy a lovag másnak dobja oda. Most már «akar» Tar Lőrincz felesége lenni, bár iszonyodik ettől a gondolattól. Majd olthatatlan vágy lepi meg, hogy legalább lássa hősét s előtte hervadjon el, «a lelkire haljon», de e közben egy reménysugár lopódzik szivébe: hátha Toldi megbánta vétkét s meg fogja szeretni. Budán sírva s

titkon epedve várja, de hiába. Végre erőt vesz szemérmén s megvallja titkát barátnőjének, ki előkeríti Benczét, hogy adjon hírt Toldiról. Bencze elbeszélése megerősíti hitében, hogy a bajnok nem törődik vele, hogy világát mással éli. Kezdi magát «törni a kötelességhez» s addig erőlteti a mosolyt arczára, míg egy sugara olykor szívébe is lehat. Lázas munkába temeti bánatát s a lakodalom előtti utolsó kínos éjet imádságban tölti nyugalomért könyörögve. Mint Tar felesége boldog akar lenni, legalább a világ szemében. Erőt ad sorsa elviseléséhez esküje s ősz atyja boldog reménye, hogy unokája lesz. Mikor meghallja, hogy Toldit meghívta az ura, megrémül szerelme újra ébredtén. Találkozásuk első pillanatát egyetlen versszakban festi Arany, (V. 96.) csakis nagy költőknek adatott erővel és mélységgel.

Innen kezdve haladnak az örvény felé. Piroska nem tud és nem akar becstelen lenni, Toldi látja, hogy lovagi tréfája tönkretett egy nemes női szívet. Elválnak. Piroska meggyűlöli férjét, hervad lelki gyötrelmének súlya alatt, csak a hit ad némi vigasztalást tört szivének. Toldi magánosan, lelkiismeretének kínzó fordulásai között él, majd őrült tivornyázásban keres feledést, de hiába. Budán azt a hírt hallja, hogy Tar rosszul bánik nejével. Erre párviadalra kényszeríti s megöli a gyáva férjet. Vére örökre elválasztja szerelmesétől, ki kolostorban hervad el, halálos ágyán mindent megbocsátva

neki s kegyelemért könyörögve érte a királyhoz. Toldi lelkét hosszas vezeklések és megpróbáltatások tisztítják meg. Megesküszik, hogy míg a másvilágon nem egyesülhet kedvesével, szíve «asszonyt nem fog ismerni.»

E páratlan szépségű s csodásan finom árnyalatokban gazdag lélekrajz az eposz fő szépsége s Arany képzeletének legremekebb alkotása.

Jellemrajzok dolgában is kiváló mű ez a költemény. Sok alakja mind egyén, Arany ismert művészetével rajzolva. Toldi hű ifjúkori és öregkori énjéhez. A fiatal óriásból csak ilyen férfi válthatott s komor öregségét csak ilyen férfikor előzhette meg. Nagy ereje és nagy szenvedélyei csodás erőkifejtésekben, végzetes ballépésekben és szerelemben nyilatkoznak, de jó és nemes szíve megóvja a becstelenségtől s a lelki harczok és vezeklések hosszú során keresztül sodorva megtisztítja ezt az érdekes embert, kit a költő az egyéni vonásokon kívül a magyar ember s a középkori lovag sok jellemző vonásával is felruház.

A király nem a *Toldi* mesekirálya s nem mellékalak többé, hanem egyik fő szereplője a történetnek. A történelem Nagy Lajosa, kit kiváló elméje, vitézsége, erős akarata és nemes lelke igazán nagygyá tesz. A gyáva és hitvány Tar, a merész, balsorsában is derűs lelkű kobzos, a kétszínű és ravasz Durazzó, a vendégszerető, nevére büszke magyar nemes, Rozgonyi, a *Toldi* vén Benczéje s fia, a kapzsi,

nem valami vitéz és fecsegő fiatal Bencze, — mind jól jellemezett alakok. A női jellemek ábrázolásában tán még nagyobb mester a költő. Piroska igazi magyar leány, ki apja akaratát a maga boldogsága árán is teljesiti, ki irtózik a becstelenségtől s boldogtalanságát vallásos megnyugvással hordozza, ki szerelmi bánatában titkon elhervad, de mégis ment minden érzelgéstől. Komoly alakja mellett ott látjuk a dévaj, vidám, bátor Anikóét, a szenvedélyes Örzséét s a buja és gonosz Jodovnáét, a kaczér Mária herczegnőét, a vakbuzgó, bosszúvágyó és komor lelkű Erzsébet királynéét s végül Toldinénak, a fiát bálványozó anyának s erélyes nagyasszonynak tisztes alakját.

Ime, mily gazdasága a női és férfialakoknak s ezekhez még mennyi mellékalak járul, kiknek szintén juttat a költő egy-egy jellemző vonást! Mindegyik más, mindegyik érdekes s mind valamennyi ember, nem üres árnyék.

A *Toldi Szerelmé*nek van más jelessége is a mondottakon kívül. Benne találjuk a magyar lovagkornak legszebb, legszinesebb rajzát. Ott látjuk a «lovagok királyát», ki álruhában jár a nép között, ki résztvesz alattvalóinak mulatságaiban, ki vezeti az országnagyok gyűlését s a hadi tanácsot, de hadi népének is élére áll csatát és várostromot vezetve. Életét is koczkára teszi népéért, pazar fénynyel és pompával környezi személyét, de az érdemeseket is pazar adományokkal jutalmazza s országának

megvédi tekintélyét a külföld hatalmasaival szemben. Igazán a «legelső magyar ember», vezére és bölcs ura nemzetének. Elvonulnak előttünk a nagy történelmi neveket viselő daliás magyar lovagok czímereikkel, büszke pompájukban, kik a lovagi tornákban és a véres harcokban egyformán jeleskednek és síkra szállanak nemzetük becsületéért s a nők védelmére. Vitézek és vallásosak, de a tudományokhoz keveset értenek, az olvasást és írást inkább íródeákjaikra bízzák. Látjuk őket párviadalokat vívni, kezdetleges ostromgépeikkel várfalakat törni, látjuk őket hadgyakorlataik s lakomáik közben vagy királyukkal hadi terveket szőve.

Felettük és királyuk felett a hatalmas egyház uralkodik, mely a politikába is beleavatkozik s átkával sújtja a bűnösöket. A vakbuzgó Erzsébettől kezdve Toldiig mindenki adózik az egyháznak kincsekkel és alázattal. A lovagok imádkozva pörgetik olvasójukat s szőrcsuhában vezekelnek. Feltárul előttünk a barát- és apácza-kolostorok élete, látjuk a Rómába siető búcsújárókat s a magukat ostorozó, gyülevész flagellánsok csapatát, látjuk a misét mondó püspököt, ki mise után lóra ülve harczba vezeti csapatát s a tudós papi íródeákot, ki mosolyog a hegedősök «csacska énekein».

Látjuk a falusi nemesek életét, látunk vad tivornyát és fényes temetést, császári vadászatot. A költő elvezet bennünket a nemesi kuriába s a fényes fejedelmi palotába, a templomokba

s a várak föld alatti börtönébe. Megjelenik előttünk a középkori lantos is, a ki hol zsolozsmát, hol históriás énekeket, hol harczi dalt zeng a népnek.

Még szaporíthatnók e vonásokat, de ennyi is elég annak jellemzésére, hogy a középkort mily sokoldaluan rajzolta Arany.

Rendkívül vonzóvá teszi a *Toldi Szerelmét* a sok szubjektiv részlet, melyekben az agg költő érzelmeit, emlékeit zengi. Ez utolsó művébe beleszövi gyermekkori emlékeit, mintegy utoljára elbúcsúzva szülőföldjétől, hálásan emlékszik meg Karlsbad «csuda hévvizéről», mely enyhülést szerzett neki, a Margitszigetről, hol agg fülemüleként «éneke utolját» zengette mélyen megindító sorokat szentel leánya emlékének s végül ódon bájú, krónikás befejezésben az olvasóktól búcsúzik el. A költő mélabús lelkének ezek az utolsó szárnylebbenései utolérhetetlen bájt adnak a Toldi szerelméről szóló «bús éneknek».

A tartalom hatását rendkívül fokozza a choriambusi lejtésű Sándor vers zeneisége, mely Vörösmarty hexametereinek csodás ritmusával versenyez.

A *Toldi Szerelmé*vel elkészült a «Toldi trilogia», melynek megalkotása harminczhárom évig tartott. E sok évből természetesen csak néhány esik a kidolgozásra, mint tudjuk. E hosszú idő alatt készült három költemény hangulat és előadás dolgában meglehetősen

különbözik s három önálló egészszé kerekedik. Csak a *Toldi* befejező versszakaira utalunk, melyek nem sejtetik a folytatást s a *Toldi Szerelme* elő- és utóhangjára, mely világosan elmondja, hogy ez a rész készült el utoljára. Az ilyen utóhang egy trilogia közepén nem lehet helyén. Általában — s ez a legfontosabb — e három mű között nincs meg az a szorosabb kapcsolat, vagy, hogy Arany szavaival éljünk, «magasabb egység», mely egy trilogiában kivánatos s mely pl. a hún trilogiában meg lett volna. Tehát, ha szigorúan ragaszkodunk a trilogia fogalmához, e három költeményt nem nevezhetjük annak. De viszont, ha a hős és több alak azonosságát, valamint a sok más kapcsolatot tekintjük, melyek kétségkívül egymáshoz fűzik őket, rövidség okáért bátran beszélhetünk Toldi trilogiáról. «De — Gyulaival szólva — nevezzük bárminek, költészetünknek örök dísze».

XV.

Arany életének elbeszélésében eljutottunk a legutolsó évekig s irodalmunk történetében korszakos epikus munkásságán is végigtekintettünk. Lírájának jellemzését szándékosan hagytuk utoljára, egyrészt azért, hogy kétségkívül jelentősebb epikai működésének képe egyöntetű

legyen, másrészt, hogy lírájáról így összefoglaló jellemzést adhassunk és nagy egyéniségét utoljára még egyszer élesen megvilágíthassuk. Lírai költészetében három korszakot különböztethetünk meg: az első 1847-től 1849-ig, a második körülbelől 1850—60-ig tart, a harmadik az 1877-ik év.

Arany, mint láttuk, nem a szenvedély, a lelkesedés embere, hanem a csendes szemlélődésé és mély érzéseké. Első lírai versei is erre vallanak. *A rab gólya* gyönyörű allegoriája a nemzet meddő küzdelmeinek, a *Czakó sírján* elegikus hangjába keserűen gúnyos reflexiók vegyülnek, a *Télben* cz. szép leíró költemény a tél és tavasz képeiben a valóság és költészet ellentétét allegorizálja, az *Aranyaimhoz* czíműben humora csillan fel. Az elegikus borongás, a reflexio s a humor, lírájának e jellemző tulajdonságai, íme már első verseiben feltünnek.

A szabadságharcz viharos korszaka kizökkenti a költőt saját hangulat-köréből. Elragad rá Petőfi lelkesedése, de ez a lelkesedés nem annyira szivéből fakad, inkább reflexio eredménye. Ekkori hazafias költeményei a legkevésbbé sikerültek. Küzdelemre buzdító dalai (*Nemzetőr dal, Egy életünk, egy halálunk, Lóra! Az örökség* stb.) elég lendületesek és színmagyar nyelven igazán a nép számára irottak, de nem érezzük bennük azt az elragadó hevet, mely Petőfi dalait hatja át. *A ro-*

dostói temető cz. ciklusban, mely nagyon elnyúlik, kissé erőltetett pathos nyilatkozik. Az *Álom-Való* már mélyebb, súlyosabb.

A nemzet szörnyű bukása után az abszolutizmus hangulata, nemzeti keserve, csüggedése, keserű humora és sírva vigadása lelkének legbensőbb húrjait rezegtetik meg. Mélabúsan komoly s végtelenül érzékeny lelke, mely oly kevéssé erélyes és annyira hajlik a csüggedés felé, megérti a nemzet ekkori közhangulatát s oly hű tolmácsa lesz, mint Petőfi volt az előbbi korénak.

A *Családi kör* «béna harczfi»-ja megszólal a *Koldus ének*ben, mely a magyar szivek mélységes keserűségének megdöbbentő kifejezése. A fiait sirató *Ráchel* mily nagyszerű allegoriája a fiait sirató hazának! A költemény végének fenyegető jóslata, mely az «Ige», az «eszme» győzhetetlenségét hirdeti, hatalmas. Az *Őszel* legremekebb elégiák egyike, melyben a Homeros rajzolta görög hőskor ragyogó képeit ellentétbe állítja az Ossian «ködös, homályos» énekeiben rajzoltakkal s az őszi hangulat kétségbeejtő komorságával a magyar szivek akkori hangulatát festi. Fiát imádkozni tanítja, hogy a sivár jelen és bizonytalan jövő küzdelmeiben a hit legyen vezérlője és vigasztalása *(Fiamnak)*. Maga a «bizonytalanba» vágyik a szomorú bizonyosság elől *(Reményem)*, vagy a nemzet őskorának képein mereng *(A tetétleni halmon)*. Majd a remény emeli fel lelkét, hogy

«élni fog nyelvében, élni művészettel, még soká e nemzet!» *(Egressy Gábornak)* s a költőket óvja a kozmopolitaságtól, hisz «a költőnek egy — csak egy hazája van», «ő e honért, e honnal s honnak él», azon túl maga csak jövevény s dala üvegházi növény. *(A költő hazája).* Reméli, hogy «ád az Isten új nyarat» *(Kies ősz)*, a nemzetet a komoly perczekben bizalomra, hűségre inti; tán sokan elvesznek még közülünk, de már haladunk: «vásznunk dagad, hajónk előre megy!» *(Magányban* 1861.) Vörösmarty *Szózatá*nak intését hathatósan megismétli *Rendületlenül* cz. ódájában, mely amannak költői magyarázata s legszebb hazafias költeményeink egyike. Hazafias lírája a *Széchenyi emlékezeté*ben tetőzik, legremekebb modern ódánkban, mely a legnagyobb magyar emlékét hozzá és Aranyhoz méltóan örökíti meg. A költő a maga hazafias költészetéről így emlékezik meg:

Volt a hazának egy-két énekem.
Bágyadt, igaz, s «örömtől idegen»:
De honfi keble érzé a panaszt,
A csendben, éjben jól kivette azt;
S a fájdalomban, mely elfojtva sírt,
Ön-fájdalmát lelé s hozzá az írt.
Sebet tör a dal, de balzsamteli
Ujjával ismét megengeszteli.

Ennél szebb méltatást mi sem mondhatnánk e költeményekről.

E «bágyadt» és «örömtől idegen» énekek nem mind a haza sorsáról szólnak, hanem a költő lelkének küzdelmeiről is, de a bennük nyilatkozó mélabú oka jórészt a haza sorsa. Ifjan megöregedett, haja is őszül. Miért szenved, hiszen csak egy bűne volt: az erény? De mikor annyian szenvednek, tán jobbak nála, hadd sújtsa a sors őt is *(Évek, ti még jövendő évek)*. Petőfinét gyönyörű elegiában *(Emléklapra)* vigasztalja s egyszersmind mély meghatottsággal emlékezik meg eltűnt dicső barátjáról. Mikor pedig a hamar megvigasztalódott özvegy újra férjhez megy «feledve a feledhetetlent», megírja *A honvéd özvegyé*t, ezt a balladás menetű, komor és megrendítő költeményt, melynek minden sorát a baráti szív nemes felindulása és keserűsége rezgi át. A *Letészem a lantot* kezdetüben is barátját siratja el s vele együtt a boldog multakat. Érzi, hogy «lelke ifjúsága» oda van. *A dalnok bujá*ban kiönti szive egész keservét. Vitatkozik önmagával, de minden buzdító ellenvetésre csak csüggedés felel. Szeretne tavaszt hirdető pacsirta lenni, de hiába, csak a ködös ősz fáradt madara ő, ki «egyhangon tördeli bágyadt énekét» *(Hiú sovárgás)*. Multjára tekint vissza, mely szegény volt örömökben, de gazdag ábrándokban, most már ábrándjai sincsenek. Szeretne pihenni, megsemmisülni *(Mint egy alélt vándor)*. Majd a szerelem, szeretet melege hatja át szivét, családja nyájas körébe menekül a kínzó gondo-

latok elől s bizalommal fordul Istenhez, «ki mindnyájunk édes atyja» (*Visszatekintés*, *Óh ne nézz rám . . . Itthon*). Lelkében felmerül kis házának és kertjének képe, a hová egyszer megtér pihenni, mielőtt «egy hosszabb útra» indulna (*Vágy*). Majd a költészet emeli fel csüggedő lelkét (*A vigasztaló*), majd humorban keres enyhülést (*Téli vers*, *Házi uraság*, *A világ*, *Érzékeny búcsú*, *Irószobám*, *Eh! Év utolján*, *Alkalmi vers*, *Arkádia-féle*). Ez a humor néha derült, de többször mélabús, vagy kesernyés. Humora hol szelidebb, hol élesebb gúnynyá válik, mikor az irodalom züllését s a handabandázó fiatal óriásokat látja. Az *Év kezdetén*, *Irjak*, *ne írjak?* *A sárkány*, *Vojtina levelei* kitünő szatirák az akkori költészetre, az utóbbi tanítókölteménynek is beválik, főleg a költői nyelvet és a verselést illető megjegyzéseivel. A *Vojtina Ars poetikája* (1861) humoros tanítóköltemény, mely az eszményítés nagy kérdését tárgyalja s mélyen járó eszmei tartalmával kiváló alkotás.

Lírai költészetének e második korszaka után az elnémulás szomorú évei következnek, mikor apróságokon kívül alig ír valamit. Bőven kárpótol bennünket ezért a harmadik korszak, az 1877-ik év, midőn balladákon kívül igen sok lírai költeményt is ír az agg költő. Erről a verssorozatról elmondhatjuk Tompának az őszről mondott szavait:

Az elmúlás bája rajtad,
Lelkemen vesz mély hatalmat . . .

Valóban az elmúlás bája, az ősz verőfényes hervadásának, derült szomorúságának hangulata ömlik el ezeken a kedves, szivünkhöz szóló verseken, melyek oly igaz tolmácsai Arany lelkének. A csüggedés évei után egyszerre mennyi derű, a léleknek mily nyugalma és fölemelkedése! Merő harmonia. Ennek főforrása a humor, mely a költő lelkéből bővebben buzog föl, mint valaha. A lantot «kebeléhez szorítva» dalolásra buzdul. Hisz nemcsak az ifjú örömökről lehet dalolni: «tárgy künn s temagadban és érzelem, az van, míg dobban a szív . . .»

Epilogusa, melynek csak első versszaka üti meg a humoros hangot, a legmeghatóbb elegia. Életére visszapillantva, mintegy lelki önarczképet fest. Ebből az egy verséből megismerhetjük az egyszerű, szerény, önérzetes, csüggedő és mélabús költőt, kivel a sors oly mostohán bánt. A *Vásárban* a gyékényes alföldi szekér láttára szülőföldjének képe tünik fel lelkében s az a gondolat ébred benne, hogy nem lett volna-e boldogabb, ha otthon marad parasztnak. A Városliget fái közt bolyongva, képzeletben az Alföldre, a Tiszáig elmegy, a «vadonban» szülőföldjéről ábrándozik s a mulandóság szomorú törvényén nyugszik meg lelke *(Ének a pesti ligetről)*. Titokban, gitárját pöngetve, régi dallamokat s azokkal együtt régi emlékeket idéz lelkébe *(Tamburás öreg úr)*. *A tölgyek alatt*

üldögélve a Margitszigeten újra gyermekké lesz s együtt játszik szalontai kis pajtásaival s a hajók zúgása a vizi malmot juttatja eszébe. Majd mint kiérdemült vándorszinész gyalogol haza Szalontára. Újra átéli akkori ábrándjait és apró kalandjait s az ifjúság édes emléke megnyugtató, derült humorral tölti el (*Vándor czipó*). Kis unokájáról is derült humorral emlékezik meg, a ki már kezdi sejteni nagyapjának költő voltát s lesi, hogy az utczán mutatnak-e rá újjal (*Növünk együtt*). Az ütött-kopott, vén pinczért látva, rokonságot talál közte és önmaga közt, a ki már szintén «kiment a divatból» (*Öreg pinczér*):

Jer, osonjunk félre mi ketten;
Jó *ott* nekem a szögeletben,
Rajtam sincs semmi legényes;
Hadd üljön elől, a ki kényes.

Az utóbbi költemény tulajdonképen életkép. Ilyent is írt Arany már az ötvenes években s később is. A *Nyalka huszár* még Petőfi életképeire emlékeztet, de már a többi egészen Arany egyéniségét mutatja. A *Családi kört*, a legnépszerűbbet, de nem a legeredetibbet kivéve, mind humorosak, vagy itt-ott szatirikusak (*A vén gulyás, A vén gulyás temetése, A laczikonyha, A falu bolondja, Postalegény köszöntője, Hírlapáruló, Rangos koldús*). Ezekben nem éri utól Petőfit, valamint a népdalban sem, mely nem az ő eleme. Azért a *Kondorosi*

csárda mellett, A hegedű száraz fája, Elesett a Rigó lovam patkója s még nehány, legjelesebb népdalaink közé tartoznak.

Arany érzékeny természeténél fogva a pesszimizmusra hajlandó s ez lírájában is többször megnyilatkozik. Az élet sivár: az erény szenved s a bűn sokszor diadalt arat *(Fiamnak)*, a világ közömbös szenvedéseink iránt, az ember «önző, falékony húsdarab« *(Kertben)*, az erős elnyomja a gyengét, az erkölcsök megromlottak *(Gondolatok . . .)*, a valóság hideg szele szétfujja ifjúkori ábrándjainkat *(A gyermek és a szivárvány)*. De a pesszimizmus nála nem vigasztalan, nem vezet a kétségbeesésbe. Aranynak hite erős Istenben s a lélek halhatatlanságában *(Fiamnak, Honnan és hová? Dante, Itthon)*. Vágyaiban szerény. Azt tartja, hogy «földi ember kevéssel beéri, vágyait ha kevesebbre méri» *(Vágy)* s hogy a szenvedés hiánya, a nyugalom már maga boldogság s a legsivárabb életnek is van egy kis öröme és reménye *(Enyhülés)*. Legfőbb czélja életünknek, hogy «emberek» legyünk mindig *(Domokos napra)*. Néha még a «magyar filozófiában» is megnyugvást talál: minden ember holtig él, «tegnap is volt, már ma is van, holnap is lesz, úgy a hogy». *(Csendes dalok.)*

Lírájáról Arany a következő kitünő jellemzést adja: «Az én lyrám oly zordon! nincs abban az ifjúság heve, a leglyraibb érzemény — a szerelem, hiányzik abból . . . De ki tehet

róla! nem akarok több érzelmet fejezni ki, mint van s fő gondom az, hogy épen annyit, se többet, se kevesebbet, fejezzek ki. Óvakodom oly fokától a lelkesedésnek, hogy ne tudjam, mit beszélek és miért.» Másutt pedig azt mondja, hogy csak bizonyos objektiv állapotban tudja «kezelni az érzelmeket» s ha valami közelről, mélyen sebzi, akkor hallgat. Arany nem is lirikus tehetség, hanem epikus. Az epikus Aranynak sokszor kiemelt jeles tulajdonságai a líra terén néha fogyatkozásokká válnak, legfőképen azzá válik az objektivitás, mely az érzelem melegét apasztja s árt kifejezése közvetlenségének. De viszont a gondos kompozició (mely a jó lírai költeményben is fontos s mely főleg az alapgondolat vagy érzés erejében, a fokozatos emelkedésben és hathatós rövidségben nyilvánul), és a nyelv rendkívüli művészete, melylyel mindig ki tudja fejezni azt, a mit akar és csakis azt, s melylyel erőt, vagy bájt tud adni kifejezéseinek, — e tulajdonságok mégis a kiváló lírikusok közé emelik Aranyt.

Gyulai szerint «Arany lyrájának alaphangja mindig az elegia maradt, mely néha ódává emelkedik, vagy humorba csap.» Hozzátehetjük, hogy a «humorba csapás» gyakoribb és jellemzőbb nála. Humorának alaptonusa sötétebb (keserű vagy melancholikus), de azért meglepően változatos s a legderültebb szinezettől kezdve a legsötétebbig a legfinomabb árnyalati különbségek gazdag fokozatát mutatja s ezen-

kívül a magyar néphumor legtöbb jellemző vonását is.

Líránk történetében kiváló hely illeti Aranyt, mert a Petőfi halála után bekövetkezett züllés szomorú korában ő adott példát az ifjú lírikusoknak, hogyan kell értékes tartalmat művészi formába önteni, mert az ötvenes években írt jelesebb költeményeiben az egész nemzet érzéseinek hangot tudott adni s mert a későbbiekben új hangulatokkal, az öreg kor méla és humoros hangulataival gazdagította líránkat.

Kevés mondanivalónk van hátra.

A költő utolsó éveit csöndesen s mindinkább növekvő testi szenvedéseit megadással tűrve töltötte. Hallása meggyöngülvén, a társaság terhére vált, csak legbizalmasabb barátai keresték fel, hogy kissé szórakoztassák. Szemeinek megromlása miatt pár percznél tovább nem olvashatott s erről az utolsó élvezetéről is le kellett mondania. Kedves görög és angol könyveit nem forgathatta többé, írni sem tudott, legfeljebb egyes apróságokat, melyek azt mutatják, hogy életének utolja sem volt «humor nélküli puszta nyomorúság», mint egyik versében mondja s egy gyűlési meghivóra irja:

Beteg vagyok, süket, vak és vén;
Tanácskozni minek mennék én?

Tömérdek baja nem tette panaszkodóvá, hihetetlenül türelmes volt, «egy stoikus mosolylyal rázta le az apró miseriákat lelkéről» s környezetének sohasem vált terhére. «Azt hiszem — írja Arany László — épen abban van kivételes humorának ritka bizonyítéka, hogy mind ama nyomorúság között is, ha egészen magára és saját gondolataira maradt, lelkét zúgolódás vagy elfásult önmegadás nem zsibbasztotta el, hanem humoros ötletekben talált szórakozást. Csinált rébuszt, betűjátékot, mesterséges rímeket, paródiákat stb.»

Gitárjával is szeretett mulatni, ha senki sem hallgatta. Egyszer sógora meglepte, a mint magában pengette gitárját szigeti szobájában. «Látod öcsém — mondta mosolyogva — így mulatja magát az öreg vak koldús.» Még a halálról is humorral szól: «Minden emberen megtörténik az az injuria, hogy egyszer aztán neki is meg kell halni, nem egyik, vagy másik szomszédjának.» Halála évében ezt írja születése napjára:

Életem hatvanhatodik évébe',
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.

Sejtelme valóra vált. Utolsó öröme barátja, Petőfi szobrának leleplezése volt (1882. okt. 15.), melyen azonban már nem lehetett jelen, mert

néhány nappal előbb meghült a Dunaparton sétálva s régi baja, a bronchitis újra erősen megtámadta lélegző szerveit. Gyenge szervezete ezúttal nem tudott megküzdeni a betegséggel s a költő 1882. október hó 22-én karosszékében ülve meghalt. Holttestét az Akadémia előcsarnokában helyezték ravatalra s onnan temették el 24-én. Óriási néptömeg kisérte utolsó nyugvó helyére a kerepesi temetőbe.

Hátrahagyott iratait és levelezését fia rendezte négy kötetben sajtó alá. Azóta a nemzet érczszobrot emelt emlékére. Dicsőségét és nagyságát kitünő esztetikusaink művei hirdetik, de hirdetik legjobban saját művei, melyeket az iskolában olvas az ifjúság s melyek népszerű kiadásokban ma már óriási számmal forognak közkézen.

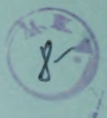
Arany azok közé tartozik, kiknek értéke az idővel csak növekedni szokott.

Ezzel végére értünk munkánknak. Elbeszéltük életének fontosabb mozzanatait, iparkodtunk egyéniségét megvilágítani, műveit szeretettel méltatni jellemző vonásaik feltüntetésével, iparkodtunk mérlegelni értéküket s kiemelni Arany egész működésének korszakos jelentőségét költészetünkben.

Itt csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk, a melyek a figyelmes olvasónak úgysem szükségesek. Ha egész könyvünkkel el nem értük czélunkat, egy rövid összefoglalással még kevésbbé érhetnők el.

Czélunk pedig annak bebizonyítása volt, hogy Arany a legnagyobb magyar epikus s egyike nemcsak a magyar költészet, hanem általában a magyar szellemi élet legkiválóbbjainak.

TARTALOM.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.